

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
ЗА ИСТОРИЈУ

14

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Уредништво
Др Славко Гавриловић
Др Никола Гаћеша
Др Чедомир Попов
Др Сима Ђирковић
Мр Александар Форишковић
Мр Ранко Кончар

Главни и одговорни уредник
Др СЛАВКО ГАВРИЛОВИЋ

YU ISSN 0350-0489

ЗБОРНИК
ЗА ИСТОРИЈУ

14

ИШТАМПАНО О СТОПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ МАТИЦЕ СРПСКЕ

НОВИ САА
1976.

Др Олга Зиројевић

ТУРСКА УТВРБЕНА МЕСТА НА ПОДРУЧЈУ ДАНАШЊЕ ВОЈВОДИНЕ, СЛАВОНИЈЕ И БАРАЊЕ

Ако се изузму сведочанства путописаца — посебно Евлије Челебије — и доста оскудне вести домаћег порекла, углавном се мало зна о турским тврђавама на подручју Паноније. А ове су области, то је познато, биле, може се рећи за све време турске владавине, турска крајина према хришћанској Европи. Овај разлог, као и могућност да се користимо до сада некоришћеним турским изворима, били су, свакако, одлучујући у нашем опредељењу управо за ову тему. Извори о којима је реч су, у првом реду, званични турски пописи разних врста. Они, међутим, најчешће не пописују све војне редове у једној тврђави, а не покривају, на жалост, ни читав период османске владавине на овим просторима. Ипак, сагледани у светлу већ познатих вести, ови извори пружаће значајну помоћ у проучавању питања о коме је реч.

Као што се већ из наслова види, ми смо се определили само за обраду питања утврђених места (тврђава и посада); питање турске војне крајине као и питање капетанија сматрамо да треба да буду, с обзиром на своју сложеност, такође предмет посебних истраживања.

Не могући да се у целини користимо научним резултатима наших суседа, били смо принуђени да ову тему — везујући је за данашње границе Југославије — вештачки омеђимо.

И редослед којим ће се наводити утврђења представља донекле компромисно решење. За њега смо се одлучили руковођени у првом реду жељом за бољом прегледношћу. Историјате тврђава ћемо, значи, изложити по областима (а унутар ових по значају) држећи се притом донекле и хронолошког реда догађаја.

У прекодунавским областима — посебно на подручју Славоније — Турци су затекли релативно велики број утврђених места. Била су то мања или већа камена утврђења настала, махом, у познијем средњем веку. С обзиром на положај ових области — а он ће, с изузетком Срема, све време имати гранични карактер — Турци ће се овде знатним бројем тврђава и даље активно користити, што у унутрашњости земље, како је познато, обично није био случај. Ако се изузме славонска турска крајина, у Панонији је, може се

рећи, главни терет обезбеђења земље почивао на градским посадама.

Мада најчешће недостају подаци о тачном броју посадника по тврђавама, чини се да он, у целини узев, није био мали. На овим просторима турска утврђења могу се углавном поделити на две врсте: она грађена од тврдог материјала — турски *кале* (односно *kala*), и она од дрвета и блата — *паланка*. Прве датирају из предтурског периода, с тим што су се Турци у већој или мањој мери бринули о њиховом одржавању, док су паланке у целини турско дело. Јављају се пред крај XVI и нарочито током XVII века. По потреби, елементима паланке појачаване су и старе камене тврђаве, у међувремену знатно оронуте, како то често живописно сведочи Евалија. Понекад остатак старог каменог утврђења има функцију цитаделе, док је спољно утврђење — паланка. Таква утврђења имају, званично, статус паланке. Може се уопште рећи да су се елементи паланке користили на овим просторима веома широко. Поред појачања, већих или мањих, постојећих камених утврђења, и цивилни део насеља — касаба, односно варош — био је опасан „паланка зидом“ (од блата и пруга).

Због повећане несигурности Турци ће овде, посебно у граничном подручју и на важним саобраћајницама, постојећа насеља, вароши, па и села, све чешће утврђивати паланкама. Тако ће и на подручју о којем је овде реч настати низ нових паланки: Товарник, Даљ, Барањавар (Брњевар), Сремска Митровица, Прхово, Белегиш, на пример.

На основу сачуваних сведочанстава може се поуздано утврдити да су посаду у овим тврђавама сачињавали у првом реду мустах-физи, затим тобџије, бешлије, мартолови, азапи, фариси и јаничари.

СРЕМ

ПЕТРОВАРАДИН

Овде је вековима постојало војно утврђење. У XIII веку, за време владавине угарског краља Беле IV, била је изграђена прва већа војна тврђава у оквиру жупе цистерцитског манастира.¹

Турци су је освојили 1526. године.

Спада у ред оних утврђених места која ће задржати свој статус и под новим господарима. Од свих сремских тврђава које се налазе на ширем подручју око Београда, једино су Петроварадин, Сланкамен и Ириг имали своју посаду. Најстарија вест о посади у Варадину датира из 1529. године; реч је о шпијунском извештају о посадама тврђава од Илока до Никопоља. По сведочанству овог извештаја, у варадинској тврђави било је 200 бешлија(!), чији је заповедник имао плату — вероватно месечну — од 70 аспри; 300 азапа; 200 мартолова(!); 300 јаничара и 250 тобџија.² Састав посаде

¹ Војводина, знаменитости и лепоте, Београд 1968, 673.

² Em. Laszowski, *Monumenta Habsburgica* 1, Zagreb 1914, 151.

може се прихватити, док је број посадника без сумње претеран. Најранија турска вест (1539—40) тиче се цамије (*sami-i-serif*) у самој тврђави.³ Попис из 1541. бележи 142 азапа (заједно са старешинама), 7 калафата и 16 тобџија.⁴ Нешто касније из варадинске тврђаве — будући да више није била гранична — послато је у Будим 100 мартолова и 100 азапа.⁵ Мустахфиза је, по сведочанству једног пописа који припада времену Сулејманове владавине, свакако каснијим деценијама, било 91.⁶ Они су, као што је познато, представљали главни војни род локалних војних снага, тзв. јерли куле. Ханс Дернашвам ће, пловећи овуда 1553. године, забележити да је град веома бео и да изгледа чврст.⁷ Мали али леп град ограђен зидинама и кулама, помније и Пигафета. Додаје још да се у средини истицала тврђавица са својим бедемима.⁸ К. Рим ће записати — имао је срећу да обиђе саму тврђаву — да у њој станују само Турци, а стара хришћанска црква која се ту налазила била је делимично претворена у цамију — вероватно одмах по освајању — а делимично у амбар пун јечма и брашна у врећама. На тврђавским платнима стајали су лепо топови с грбом цара Жигмунда.⁹ Нешто касније Герлах тврди да тврђава има мало топова; два носе натпис Владислава а један Ивана Орсага, некадашњег сремског надбискупа. Осим кукавичких колиба у којима станују војници, ту нема шта да се види. У кули, која личи на турску мошеју, нагомилане су многе вреће с брашном.¹⁰ И Швајгер (1577) каже да је у градињу све разваљено и пусто.¹¹ Безолт истиче само да је тврђава велика и ограђена платном.¹² „Дошли смо до једне велике, лепе тврђаве” — забележиће неколико година касније Р. Лубенау — „звала се Петроварадин, која је изванредно саграђена, на стеновитом брду, у кругу, са лепим кулама и бедемима и опасана је двоструким зидинама; између зидина налазе се многе дрвене куће, унутра је велика црква са високим торњем...”¹³

³ Istanbul, Belediye Kütüphanesi, Yazma, 066, 42.

⁴ Wien, Nationalbibliothek, (краће: NB), MXT 567, 61a—63a, 125a—26.

⁵ NB, MXT 557, 45a.

⁶ Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Tapu Defter (краће: BBA, TD) No. 429, 518—40.

⁷ H. Dernschwam, *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (1553/55), изд. Fr. Babinger, München und Leipzig, 1923, 5.

⁸ M. A. Pigafetta, *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567*, изд. P. Matković, Starine, 22, Zagreb 1890, 90.

⁹ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Opis dvaju carskih poslanstva u Carigrad: K. Ryma godine 1571. i D. Ungnada godine 1572*, Rad JAZU 112, 1892, 171.

¹⁰ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putopis Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, godine Davida Ungnada od god. 1573. do 1578. i Joach. Sinzendorfa od god. 1577*, Rad JAZU 116, 1893, 14.

¹¹ Исто, 81.

¹² P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putopis Melchiora Besolta o putovanju g. poslanika H. Lichtensteina u Carigrad g. 1584*, Rad JAZU 129, 1896, 53.

¹³ О. Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда 13, 1966, 52.

Турски извори казују више. Године 1578. наводе се овде следећи војни родови: мустахфизи, тобџије, нецари чебеџије и кумбараџије.¹⁴ Попис из 1589. године бележи 91 мустахфиза,¹⁵ а из катастарског пописа који је настао у времену између 1588. и 1595. године сазнајемо да су унутар тврђаве живела 42 муслимана; међу њима били су: спахија, ага, сербуљук, двојица јаничара, чебеџија, као и џамијски службеници хатиб, имам и мујезин. У двема муслиманским махалама живела су још четворица јаничара, четворица ага, два сербуљука, спахија, тобџија и ђехаја.¹⁶ Исти број посадица забележен је и у наредном попису (1614), а међу становницима касабе, поред поменутих, још и чебеџија, један сербуљук и један ага.¹⁷

Мада се град налазио у унутрашњости земље, у њему се, у првом реду због важности пута који је овуда пролазио, налазила не мала посада. Што на путнике из европских земаља оставља, често, сасвим лош утисак, објашњење треба тражити у нехату и немару који је типичан за исламску цивилизацију. Тврђавама које су служиле својој сврси, Турци су — за то имамо сигурна сведочанства — посвећивали одређену пажњу.

У XVII веку прва детаљнија обавештења оставиће турски путник Евлија Челебија. Треба их, по обичају, примити са извесном резервом.

Град Варадин лежи на обали ријеке Дунава. Његова цитадела има шестоугаони облик, а налази се на једном високом брду које се днже небу под облаке. То је шеџадовски чврст, неприступачан и уистину стар град... Град има седам великих кула; сви бастиони изграђени су солидно. Са... стране града налази се једна капија. У тврђави постоји свега двије стотине даском покривених кућа без оградe и башче. Затим Сулејман-ханова џамија, складиште муниције и житни амбар... На југоисточној страни налазе се само брегови и по њима све сами виногради. Будући да овом граду пријети опасност с оне стране на којој се налазе вишегради, то је та страна јако утврђена бедемом дебелим тридесет стопа и великим дубоким опкопом зиданим од камена шкрљца (kesme кау), тако да се с те стране град не може уопће минирати нити поткопавати...¹⁸

Подаци о бројном стању посаде односе се, по нашем мишљењу, на период после освајања града.¹⁹

Тврђава ће први пут доћи у руке Аустријанаца 1687, а коначно 1691. године. Сачуван је план Варадина из времена непосредно по освајању. Као најстарији познати план ове тврђаве има за нас посебну вредност. По овом плану, тврђава се састојала из данашње горње тврђаве према Дунаву, а на месту моста који је пре рата срушен налазила се једна мала паланка. Стварна тврђава била је мања од данашње и имала је два дела: спољашњи и унутрашњи. Главна капија била је на јужној страни; то је била дупла грађе-

¹⁴ ВВА, ТД № 571, 156.

¹⁵ ВВА, ТД № 330.

¹⁶ ВВА, ТД № 673, 79.

¹⁷ Оријентални институт, Сарајево, ТД № 82, 61—2.

¹⁸ Evlija Čelebi, *Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev. Н. Šabanović, Сарајево 1967, 513.

¹⁹ Исто, 512.

вина из XV века. Спољни зид био је опасан дубоким ровом. Главној капији водио је мали дрвени покретни мост. Спољни зид је био утврђен са две полукугле и стубовима. Од спољне капије, идући десно, водио је пут супротној капији с кулом унутрашњег града правоугаоног облика. Источни и западни зид били су појачани одговарајућим полукуглама и кулама. У средини унутрашњег града стајала је велика црква са два торња, с обе стране налазиле су се округле цистерне, а у северозападном углу била је командантова палата.

На левој обали Дунава налазило се једно мало озидано утврђење, опкољено реком и снабдевано једном кулом за батерију. Ова кула — налази се на западној страни утврђења — имала је пет лежишта за топове. На северној и јужној страни налазиле су се капије. У време мира ово утврђење је обезбеђивало превоз, а у време рата бранило мост. Да је тврђава била напуштена види се по томе што су се на пет страна налазиле бреше испуњене дрвеним наријом.²⁰ Данашња тврђава у целини је аустријско дело.

СЛАНКАМЕН²¹

На једној турској карти из 1492. године представљена је, поред београдске, и тврђава у Сланкамену. Године 1504. поново је утврђивана.

Град је освојен, без борбе, после пада Београда. У свом писму писаном под Београдом 10. септембра, султан га помиње међу освојеним и разореним градовима. У периоду до мохачке битке (1526) имао је одређену улогу у угарско-турским сукобима и изгледа да је на махове био у угарским рукама. Посебан значај имаће ова некадашња тврђава у време мохачког похода. Требало је, наиме, да послужи Турцима као поуздан ослонац у њиховом надирању према Петроварадину, односно Будиму. Сходно томе, како нас обавештава неколико савремених извора, ова тврђава је по доласку Турака поправљена и у њу је смештена посада и одговарајући ратни материјал.

После мохачке битке град је, чини се, опет напуштен. Тек од средине 1527. године може се говорити о турском Сланкамену. Падом Срема под турску власт, овај до тада погранични град изгубио је свој ранији војни значај и почео да се развија као изразито градско насеље. Његова тврђава ће, међутим, задржати посаду која је понекад била чак и доста бројна, али то је било само у оквирима потребног градског обезбеђења.

Тврђава, тзв. Град, налазила се на једном од врхова последњих фрушкогорских огранака, док се варош простирала у низини и допирала до обале. Судаћи по обавештењима која су оставили путо-

²⁰ Р. Шмиг, *Петроварадинска тврђава од 1687. до 1692. године*, Гласник Историчког друштва у Новом Саду 6, 1933, 178—82.

²¹ Подаци углавном преузети из нашег рада: *Један век турске владавине у Сланкамену (1521—1621)*, Исторички часопис, 14—15, Београд 1966, 37—8; НВ, НО, 42а, 138а.

писци, после обнављања пред мохачку битку Турци овој тврђави нису посвећивали нарочиту пажњу. Године 1553. путописац А. Вранчић је описује као слабу и опасану старим и порушеним зидинама, без иједне зграде вредне помена. Слично пише и А. Волф тридесет година касније: „Сланкамен, градић на брдашцу... још је више порушен, рђаво грађен”. Пранштетера је тврђава подсетила на стари, некадашњи дворца, што јасно показује да је била у лошем стању. Рим, напротив, помиње лепу тврђаву озидану све до воде. Сал. Швајгер такође каже за Сланкамен да је лепа варошина на високом брду.

Мада противречно, ове вести није тешко ускладити када се узме у обзир да подаци у путописима могу да буду и произвољни. Сасвим је вероватно да је тврђава у Сланкамену, у времену које обрађујемо, била у рђавом стању, утолико пре што је Сланкамен био далеко од грашнице, а познато је да су таквим тврђавама Турци посвећивали обично минималну пажњу.

У списку посада у турским тврђавама од Илока до Никопоља, из 1529. године, не помиње се посада у Сланкамену. Можда стога што је суседни Тител био добро утврђен. Прве вести о посади потичу тек из 1541. године. Забележени су џемат тобџија — 13, и два џемата азапа — 65. Последњу јединицу сачињавали су Срби калканџије. Један недатиран попис — настао је у време владавине Сулејмана II, вероватно у каснијим деценијама — бележи у Сланкамену 65 мустахфиза.²⁷ Око 1578. посада броји 56 чланова. Међу њима било је неколико занатлија, затим хатиб и мујезини, што указује на постојање џамије у самој тврђави. Ни у каснијем времену неће доћи до битнијих промена: године 1589. број мустахфиза износи 76.²⁸ Попис настао пред крај владавине Мурата III (1578—95) бележи 58 чланова.²⁹ Иста лица бележи и попис из 1614. године.

Као што се види, пописи најчешће бележе мустахфизе. Међутим, сасвим је сигурно да је овде било и других родова војске; поименце се помињу азапи и мартолоси. У једном недатираним попису наводи се да је из Сланкамена 65 азапа послато у Будим.³⁰ Исто толико послато је и мартолоса. Године 1545—48. било је свега 12 мартолоса, око 1570. — 10. У каснијим деценијама њихов број је сведен на двојицу. Судећи по именима, сви су били Срби. Евлија ће само записати да је то шедадовска тврђава (израз који, иначе, доста често користи) и тврда бедем издуженог четвороугаоног облика, а налази се на обали Дунава.³¹ О посади не казује ништа, па би могло да значи да је није ни било.

Овде је, августа 1691. године, турској војсци нанет страховит пораз.

И данашњи остаци тврђаве могу да послуже њеној тачнијој реконструкцији, будући да се њен облик током времена није битније мењао. Основа има неправилни полукружни облик. На нешто

²⁷ BBA, TD No 429, 498—516.

²⁸ BBA, TD No 330.

²⁹ У нашем раду погрешно 50; нав. дело, 42.

³⁰ NB, MXT 557, 49a. Попис свакако припада времену после 1541.

³¹ Evlija, *Putopis*, 510.

боље сачуваном источном зиду виде се остаци двеју кула, а од осталих зидова постоје само темељи. Остаци доњег дела тврђаве, који се налазе ближе селу, потичу свакако од зида који се одвајао од горњег града ка југоистоку и, обухвативши велики део земљишта, спуштао ка Дунаву. У средини овог простора налазе се рушевине црквице. Могућно је да је служила као тврђавска џамија (дефтер из 1578. године међу члановима бележи и хатиба и мујезина).

ИЛОК

Средњовековни угарски град. Турци су га освојили 1526. године без великог отпора. Због великог стратешког значаја смештена је овде турска посада. По сведочанству познатог шпијунског извештаја из 1529. године састав посаде Илока био је следећи: 500 бешлија, 1.000 азапа, 400 мартолоса, 500 јаничара; број тобџија није наведен. Дневна примања ових посадика износила су 15.343 акче.³² Године 1541. џемат тобџија бројао је 20 људи, број азапа, заједно са старешинама, износио је 134; џемат мартолоса бројао је 76 људи.³³ Нешто касније наводи се да је у Будим послато 100 азапа и 156 мартолоса.³⁴ Опет нешто каснији извор, из 1546. године, набраја ове џемате: тобџије, кумбараџије, џешаре, калафате и хададе.³⁵ Број посадика се не наводи, као ни осталих посадика-плаћеника, у првом реду мартолоса и мустахфиза. Из једног пописа тврђаве, насталог у време Сулејманове владавине, свакако у последњим деценијама, сазнајемо да је број мустахфиза достигао 140.³⁶

Ни за касније време немамо потпунија сведочанства. На самом почетку владе Селима II џемат муслимана унутар илочке тврђаве бројао је 58 људи. Међу њима били су: имам, сербуљук, јаничар, спахија, кас и двојица занатлија, касапин и кројач. Поседовали су ливаде, винограде, земљу и млинове.³⁷ Помен имама убедљиво сведочи о постојању исламске богомоље унутар саме тврђаве; она је ту постојала, нема сумње, веома рано.

Попис настао десетак година касније бележи унутар тврђаве џемат муслимана од 104 куће. Међу њима уписани су: петорица сербуљука, тројица хехаја, ага, двојица џундија, имам и тројица мујезина. И у градским махалама уписан је извештан број џундија, затим миралај, војвода, неколико ага и јаничара.³⁸ Чланови посаде становали су, значи, и у цивилном делу насеља, што уопште није био редак случај у турским градовима.

Попис из 1589. године бележи у Илоку 162 мустахфиза,³⁹ а општи катастарски попис, настао отприлике у исто време, обаве-

²⁷ Laszowski, *Monumenta*, I, 151.

²⁸ NB, MXT 567, 135a—42; M. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967, 57.

²⁹ NB, MXT 557, 46—8, 52, 64a—5.

³⁰ BBA, TD No 245, 48—50.

³¹ BBA, TD No 429, 542—80.

³² BBA, TD No 549, 20—1.

³³ BBA, TD No 571, 15—6.

³⁴ BBA, TD No 330.

питава да је цемат унутар тврђаве бројао 53 куће. Међу њима су: Диздар, сертобџија, хехаја, војвода, тројица цундија, сербуљук, ага беваб и, разумљиво, цамијски службеници (имам и хатиб). Војна лица станују и у касабн: хехаја, јаничари цундије, сербуљуци, бешлије, неколико мустахфиза и један цибелија.³⁵ Године 1614. цемат муслимана броји 35 кућа; сви поседују винограде.³⁶ То би биле и последње конкретне вести о посади Илока у XVI и почетком XVII века.

Упркос фрагментарности — недостају потпуно подаци о укупном броју посадника у једном одршеном времену — није тешко закључити да је овој тврђави, због заштите скеле и путева који су ту да пролазили, била увек посвећивана знатна пажња.

Из једне царске заповести упућене 1578. године сазнајемо да су се у тврђави, између Велике и Мале капије, налазила три велика моста (о њима су се старале мереметчије суседних села).³⁷

И европски путници који плове Дунавом на страницама својих путних дневника обично помињу тврђаву, понекад уз детаљнији опис. Пигафета каже да је град на брежуљку, запаљскује га Дунав и опасан је зидом, на истоку је имао тврђавицу.³⁸ За Лубенау Илок је велико утврђење, лежи на брду и грађен је са лепим округлим кулама које су делимично пропале. „Горе у тврђави лежи један леп град опасан зидом и у њему су три турске цркве... Доле на Дунаву стајала је још једна тврђава, али сада сва опустошена, од тога могу да се виде само трагови.“³⁹ Опис Илока из пера Херберштајновог секретара Пранштетера (1608) заслужује посебну пажњу због своје исцрпности:

Овај Илок је место на Дунаву, на доста високом брегу, и још опкољено јаким зидом по немачком начину, с једне стране брдском узвишеном, с друге стране дубоким јарком, где је десна капија; ту је мост преко јарка, и само једна капија кроз коју се може проћи с коњима, а ипаче три добро очуване капије пре уласка у место, близу једна за другом, а код прве капије изнутра јака брана, на обе стране, у облику малог бедема. Около по зидовима има јаких и широких места за одбрану. Град је грађен уздуж брега као зрно, али ипак много шире и дужје, а изнад капије има велика равница, и на њој неколико цркава и манастира и високих јаких врата, што је сада све уништено, пропало и бескорисно...⁴⁰

Средином XVII века посада је — по сведочанству Евлије Челебије — бројала 150 људи са Диздаром на челу. Посредно се може закључити да су је сачињавали следећи војни родови: мустахфизн, азапи, фариси, гунулије, мартолоси, тобџије, јаничари — небетчије или бешлије.⁴¹ Следи и уобичајени опис тврђаве: имала је облик

³⁵ ВВА, TD No 673, 13—4.

³⁶ ОI, TD No 82, 2.

³⁷ ВВА, Mühimme, 35, 107.

³⁸ Pigafetta, *Ritornis*, 90.

³⁹ Зиројевић, *Лубенау*, 52.

⁴⁰ Ј. Богичевић, *Путовање царскога посланства у Цариград* Гласник Историског друштва у Новом Саду 4, 1931, 306.

⁴¹ Evlia, *Ritornis*, 516.

мало издуженог четвороугаоника, а лежала је на високом узвишењу. Око града — чији је опсег 900 корака — налазиле су се четири велике тобџије. Град је имао неприступачну, чврсту цитаделу и две капије; велику на северној страни, према вароши, и малу. У граду су се налазиле две цамије и хамам.⁴²

Ј. Кјаромани казује да је град опасан зидинама, али је највећим делом у рушевинама. Иначе, сви становници су Турци.⁴³

За Бизозерија — чији опис припада крају XVII века — ову тврђаву овалног облика са зупчастим зидинама штитиле су велике куле и авоструки опкопи.

Илок је коначно ослобођен од Турака 1688. године.⁴⁴

Б. Сабо спомиње као очуван највећи део околних зидина, само на западном делу остали су тек фрагменти. Но, на основу једног сачуваног нацрта (налази се у Архиву града Карлсруе) може се закључити да су на западној страни била врата. На југозападу стоји веома велико утврђење; пет угоро уграђених кула и две полукружне појачавају зид с јужне стране. На северистоку стоји још округла кула, а две полукруле појачавају неправилно изведен зид на северној страни. На северозападу зид је само у фрагментима сачуван. Зидови су се, као што то наводи и Бизозери, завршавали зупцима.⁴⁵

РАЧА

Помиње се 1275. године као утврђење и варош.⁴⁶

Због важног пута који је овуда пролазио и прелаза преко Саве, ова тврђава сачуваће свој значај и у време турске владавине.⁴⁷

Најранији сачувани попис је из 1541. године. Посаду тврђаве Раче — кале — сачињавали су: цемат мустахфиза — 31 (међу њима су били Диздар, хехаја, имам и три сербуљука) и цемат мартолоса — 50.⁴⁸ У тврђави постоји, значи, и исламска богомоља. Из нешто каснијег извора сазнајемо да је то била цамија.⁴⁹

Мада не бележи све посаднике, попис обавештава о присуству извесног броја тобџија — било их је сигурно неколико, јер постоји заповедник тобџија — затим ковача, њих петорица, и једног нецара.⁵⁰ Ни у каснијем времену број мустахфиза неће се знатније ме-

⁴² Исто.

⁴³ Јов. Томић, *Писма Јована Кјаромани с пута преко Балканског полуострва 1659. године*, Споменик САН 47, 1900, 101.

⁴⁴ Don Simpliciano Bizozeri, *La sagra Lega contro la potenza ottomana*, I, Milano MDCXC, Indice.

⁴⁵ Gy. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, 150—51.

⁴⁶ Ž. Pucarović, *Rača*, Enciklopedija Jugoslavije, 8, 110.

⁴⁷ Занимљиво је овде истаћи да је деспот Стеван Бериславић тражио од Фердинанда да се турском заповеднику Раче Колаковићу зајемчи и надаље заповедништво и наследство овог града, ако пређе у краљеву службу. Д. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 177.

⁴⁸ NB, MXT 567, 134a.

⁴⁹ ВВА, TD No 245, 57.

⁵⁰ Исто, 41—4.

њати; године 1578. има их 37,⁵¹ десетак година касније 35 (осим њих у вароши су уписани још и ага, бешлија, рачил, јаничар и тројица баша),⁵² а исто толико и 1614. године.⁵³

Француз Кикле (1658) назива Рачу најпре малом тврђавом, а затим паланком.⁵⁴ Евлија казује више: сам град лежао је на врху једног рта. Имао је троугаони облик, а сазидан је био од цигала. веома тврдо. Пред овим градом сједињују се реке Дрина и Сава. Тако уједињене ове реке руинирале су град, па је на обали Саве остала само једна кула. Због тога у граду нема дыздара ни градске посаде.⁵⁵

Не знамо када је Рача добила пољско утврђење-паланку. Можда у време бечког рата. Бизозери казује да је турска паланка, Аустријанци су је освојили и запалили 1688. године.⁵⁶

Ту је у првој деценији XVIII века сазидана нова тврђава.

НИЈЕМЦИ⁵⁷

Утврђење (castrum) спомиње се овде од 1461. године.⁵⁸ Турци су га освојили без борбе 1529. године.

Из најраније сачуваних турских пописа сазнајемо да је тврђава — кале — имала своју посаду. Уписана су, по обичају, само три цемата: цемат мустахфиза — њих 32 (међу њима су дыздар, хехаја, тројица сербуљка и имам); цемат тобџија — њих 10, и цемат мартолоса — њих 98. Треба поменути и двојицу мутеферика.⁵⁹ У тврђави, значи, постоји и исламска богомоља.

Безмало исто стање — када је реч о мустахфизима — регистровано је у пописима и 1546.⁶⁰ и 1578. године. У последњем су уписани, међу становницима вароши, још двојица цундија, хехаја, ага, серода.⁶¹ Ни следећа два пописа — један је настао пред крај владавине Мурата III (1588—95), а други 1614. године — не показују знатније промене када је реч о броју мустахфиза — има их и даље 30. Једино је у овом првом уписан знатан број војних лица међу муслиманским становништвом цивилног дела насеља: тринаесторица цундија, један бешлија, један азап, тројица ага, хехаја и двојица серода.⁶²

Непозната нам је каснија судбина ове тврђаве; Евлија не помиње овде никакво утврђење, а ни остали нама доступни извори.

⁵¹ А. Ханџић, *Шабац и његова околина у XVI вијеку*, Шабац у прошлости 1, Шабац 1970, 145.

⁵² ВВА, TD No 673, 132а—33.

⁵³ ОI, TD No 82, 162—3.

⁵⁴ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII века*, Београд 1961, 192.

⁵⁵ Evlija, *Putopis*, 479—80.

⁵⁶ Bizozeri, *La lega*, Indice.

⁵⁷ Тур. Немче. Данас Нијемци.

⁵⁸ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 144.

⁵⁹ NB, MXT 567, 137—40а; Vasić, *Martolost*, 57. Нешто касније у Будим је послато 50 мартолоса. Исто.

⁶⁰ ВВА, TD No 245, 52—8.

⁶¹ ВВА, TD No 571, 319.

⁶² ВВА, TD No 673, 99—100; ОI, TD No 82, 129—30.

МОРОВИЋ

Castrum Moroth забележен је 1332. године. Био је у поседу деспота Бурђа Бранковића.⁶³ Први пут пао је у турске руке 1529. године, а коначно највероватније почетком следеће године.⁶⁴

Најранија два турска пописа — из 1541. и 1546. године — бележе овде четворицу тобџија (тројица тобџија и један заповедник).⁶⁵ Из њих се, даље, може закључити да тврђава није била порушена (kale-i Morovik).

Недатирани попис — припада времену владавине султана Сулејмана — бележи овде само мустахфизе. Било их је 29, односно дыздар, хехаја, двојица сербуљка и 25 мерда.⁶⁶

Наредна два пописа — из 1578. и 1588—95. године — не дају посебно попис посадника, већ их бележе међу цивилним становништвом, па нам састав посаде и приближно тачан број посадника остају и даље непознати (помен тврђавског имама указује на постојање богомоље).⁶⁷ Знамо само да је 1589. године цемат мустахфиза ове тврђаве бројао 49 људи. Сви су, по обичају, уживали тимаре.⁶⁸

Следећа вест припада знатно каснијем времену, потиче из пера турског путника Евлије Челебије. Моровић је, каже он, мален град на обали реке Босут, има четвороугаони облик са кулама на угловима и сазидан је од цигала. У тврђави се налази мала џамија, педесет даском покривених кућа, амбар, складиште муниције, десет шахи топова и две гвоздене капије; једна је окренута према копну, а друга према обали реке Босут. Преко опкопа — широког и дубоког — који се налази испред обе капије, подигнути су били дрвени мостови. Сваке вечери мостови су подизани. Кроз опкоп је текао Босут. Посаду тврђаве чинили су дыздар и педесет војника.⁶⁹

Евлијино казивање углавном потврђује карта из 1699. Ту се види тврђава — неправилни четвороугаоник — са каналом који је одваја од насеља.

До данас се од града сачувало нешто околног зида, грађеног од добре цигле, зид је био дебео око два метра и утврђен потпорним стубовима.⁷⁰

ТОВАРНИК

Не знамо када је овде подигнута паланка. Турски пописи из друге половине XVI века бележе овде само село. Бележе га и војни итинерари с краја XVI века — хан Товарник.

⁶³ Р. Шмит—Б. Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, Војводина 1, Нови Сад 1939, 306.

⁶⁴ I. Mažuranić, *Turska osvajanja u Slavoniji (1526—1552)*, Osječki zbornik 6, 1958, 95.

⁶⁵ NB, MXT 567, 108; ВВА, TD No 245, 51.

⁶⁶ ВВА, TD No 429, 582—90.

⁶⁷ ВВА, TD No 571, 63—4; TD No 673, 61.

⁶⁸ ВВА, TD No 330, 1.

⁶⁹ Evlija, *Putopis*, 480—81.

⁷⁰ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 156—57.

Стални пораст несигурности на путевима допринео је, нема сумње, изградњи паланке. О њој нас обавештава Евлија Челебија. Има четвороугаони облик, а саграђена је од дрвета. Посаду су сачињавали диздар и педесет војника. У паланци је било педесет даском покривених кућа и једна џамија с дрвеним минаретом, затим хан и петнаест дућанчића, као и много башти.⁷¹

Паланка у Товарнику оставила је на Аустријанца Отендорфа лош утисак. И он казује да је четвороугаоног облика, а затим је детаљно описује: један нови хан, поред њега бунар са веома добром водом, неколико дућана и три-четири куће,⁷² што нам омогућава да извршимо проверу Евлијиног казивања.

Но, без обзира на број кућа, дућана и осталих објеката у паланци — у овом случају то је од другостепене важности — остаје чињеница да утврђење у Товарнику дугује свој настанак Турцима. Са одласком Турака нестаће и утврђења.

ИРИГ

Током средњег века био је насељен и утврђен. Године 1497. помиње се кастелан града Ирига.⁷³ Не наводи се, међутим, међу сремским градовима које су Турци, након освајања Београда 1521. године, попалили и разорили. Располажемо само са две вести о турској посади у Иригу. По сведочанству хришћанског шпијунског извештаја из 1529. године посада је бројала 480 људи, односно 50 бешлија, 150 азапа, 200 мартолоса, 70 јаничара и 10 тобџија.⁷⁴ Друга вест је из 1588—95. године. Турски катастарски попис настао у поменутом времену бележи међу становницима касабе двојицу тобџија, двојицу џундија и јаничара.⁷⁵ О самој тврђави не казују ништа. Посебно зачуђује овај други попис, јер Ириг назива касабом. Присуство војних лица могло би се објаснити на два начина: или ту заиста постоји некакво утврђење, или су у питању посадници неке суседне тврђаве,⁷⁶ Петроварадина, на пример.

У време проласка Евлије Челебије Ириг је касаб.⁷⁷

ЕРДУТ

Средњовековни угарски град. Турци су га освојили 1526. године. Спада у ред тврђава које су биле активне и у време турске владавине. Најранија сачувана вест о посади у Ердугу припада 1541. години. Састојала се од следећих џемата: азапа (61), мустахфиза (30), тобџија (7) и мартолоса (94). Укупно је, значи, бројала 192 човека.⁷⁸

⁷¹ Evlija, *Putopis*, 354.

⁷² *Budáról Belgrádba 1663-ban*, Ottendorff Henrik képes útleirása, Tolna vármegye multjából 7, 1943, 96.

⁷³ Шмит—Бошковић, *Средњовековни градови*, 306; *Војводина* 1, 539.

⁷⁴ Laszowski, *Monumenta* 1, 151.

⁷⁵ ВВА, TD No 673, 56а.

⁷⁶ Ова пракса није била неуобичајена.

⁷⁷ Evlija, *Putopis*, 507.

⁷⁸ NB, MXT 567, 108—113а.

Попис који је настао неколико година касније регистровао је само мартолосе у вароши — укупно 32 куће и 4 удовице.⁷⁹

Померање турске границе даље на север нужно је проузроковало смањење броја посадника. Године 1565. овде су забележена укупно 44 човека, односно џемат мустахфиза (24), џемат азапа (12) и џемат мартолоса (8).⁸⁰ Међу мустахфизима забележен је и један тобџија. Помен имама указује, недвосмислено, на постојање исламске богомоље унутар саме тврђаве (из каснијих извора сазнајемо да је ту постојао месџид).

Попис настао 1570. бележи, унутар муслиманске махале која броји 56 људи, диздара, хехају, сербуљук, двојицу јаничара.⁸¹ И у наредном попису, из 1579. године, посадници су уписани заједно са цивилним становништвом: диздар, хехаја, сербуљук беваб, двојица јаничара.⁸²

За касније време не располажемо конкретним вестима о посади. Пред сам крај XVI века овде је било седам тобџија.⁸³

За разлику од Герлаха и Швајгера, који у својим путним дневницима помињу леп градић на брду,⁸⁴ Дерншвам истиче да је рђав, јер су га Турци порушили.⁸⁵ Прандштетер је опширнији. Зидине тврђаве биле су спома још прилично високе, по страни са рунделама и доста високим торњем. Изнутра је, међутим, све било порушено и без крова. Брдо на којем лежи тврђава имало је веома погодан положај, па се чини као да је опкољено јарком.⁸⁶ Град је ослобођен од Турака 1697. године. Од старог града сачувале су се само две куле, главна и једна угаона. Град је цео био саграђен од опека.

СОТИН

Средњовековни утврђени град. Турци су га освојили 1526. године.⁸⁷

Из најстаријег познатог пописа овог подручја, настао је 1566/67. године, сазнајемо да је имао турску посаду. Међу становницима вароши забележени су сербуљук и двојица серода.⁸⁸ И следеће две вести — из времена владавине Мурата III — нису потпуне; међу муслиманским становницима касабе забележени су: хехаја, тројица серода и један сербуљук;⁸⁹ поседовали су винограде и ливаде. И друга, нешто каснија, бележи у паланци (paĥan) Сотину џемат тобџија (са сертобџијом укупно 7) и џемат азапа (укупно 42). Сви

⁷⁹ ВВА, TD No 437, 37; Vasić, *Martolosi*, 58.

⁸⁰ ВВА, TD No 351, 570—73.

⁸¹ ВВА, TD No 650, 278.

⁸² ВВА, TD No 672, 313—14.

⁸³ NB, MXT 638, 10.

⁸⁴ Matković, *Putovanja*, Rad 116, 14, 80.

⁸⁵ Dernschwam, *Tagebuch*, 4.

⁸⁶ Богичевић, *Путовање*, Гласник 4, 305.

⁸⁷ Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Историја насеља и становништва, САН, Београд 1950, 102.

⁸⁸ ВВА, TD No 549, 62.

⁸⁹ ВВА, TD No 571, 61.

су поседовали тимаре, чији се годишњи приход кретао, за обичајних војнике од 1.400 до 1.700 акчи, док је старешински кадар имао нешто више.⁹⁰

Пловећи Дунавом ка Београду европски путници често помињу Сотин на страницама својих путних дневника. Најчешће су то били кратке, штуре белешке. Нешто је детаљнији Прус Лубенау (1587): четвороугаоно утврђење које је лежало на брду, али већ делом све опустошено.⁹¹ И Вратислав с Митровица (1591) помиња велике развалине старинског дворца,⁹² као и нешто каснији Прусиштетер.⁹³

У време проласка Евлије Челебије паланка Сотин треба да је имала дыздара и 30 војника градске посаде. Само утврђење-паланка саграђено је од дрвета на једном повисоком брегу поред обале Дунава. У њеној унутрашњости налазила се једна цамија и 20 војничких кућа. У цитадели је био порушени манастир. Пред градом цамијом и преко опкопа подигнут је један лонца киоск.⁹⁴ Нису сачували никакви остаци.

ЧЕРЕВИЋ

Утврђење је први пут забележено 1339, а варош 1372. године. У време Сулејмановог похода, 1521. године, међу разореним српским утврђењима налазио се и Черевих.⁹⁵ Поново је освојен, напосред борбе, у време мохачког похода.⁹⁷ Крајем 1527. цар Јован је прешао у Срем и отео од Турака Черевих и Баноштор и у њих ставио српску посаду.⁹⁸

У најстаријем сачуваном попису Срема — из 1546. године — Черевих се назива село-варош.

О Черевиху не сазнајемо много ни од путника-савременика који су ту да пловили. Ст. Герлах (1573) помиње само пуст градиш. Поред разваљеног градића Сал. Швајгер (1577) је видео и село са стањено Србима и Турцима.¹⁰⁰ Р. Лубенау је прецизнији: од тврђава Черевиха остали су само зидови, испод је лежало велико село.

У време проласка Евлије Челебије овде је постојала мала паланка од дрвета. Имала је дыздара и око педесет чланова градске посаде, као и довољну количину муниције. Паланка је била четвор-

⁹⁰ ВВА, TD No 652, 42—50.

⁹¹ Зиројевић, *Рајнолд Лубенау*, 52.

⁹² Р. Матковић, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1583. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, Rad JAZU 130, 1897, 125.

⁹³ Богичевић, *Путовање*, Гласник 4, 306.

⁹⁴ Евлија, *Putopis*, 354.

⁹⁵ Поповић, *Срби у Срему*, 111.

⁹⁶ Исти, *Војводина* 1, 176.

⁹⁷ Исто, 177.

⁹⁸ Исто, 192.

⁹⁹ Матковић, *Putovanja*, Rad 116, 114.

¹⁰⁰ Исто, 81.

¹⁰¹ Зиројевић, *Рајнолд Лубенау*, 52.

роугаоног облика. Имала је једну капију, око седамдесет даском покривених кућа и једну цамију. „У стара времена био је добро изграђен и насељен, а и сада има цамију, више месцида, медресу, више мектеба и текију, један хамам, више ханова и магацина на скели, те довољан број дућана...“¹⁰²

ВОЋИН⁹⁹

Средњовсковно утврђење и варош (1405. године)¹⁰⁴. Турци су га освојили у време мохачког похода, без борбе. По сведочанству шпијунског извештаја из 1529. године, посаду овог града сачињавали су: бешлије (50), азапи (100), мартолоси (50), јаничари (60) и тобџије (њихов број се не наводи).¹⁰⁵

У каснијем времену изгледа да је ова тврђава напуштена. У турским пописима XVI века назива се, наиме, селом. Путописац Швајгер (1577) видео је овде бели зид од цркве и градића.¹⁰⁶ Изгледа да је у каснијем времену, вероватно у XVII веку, обновљен. „Воћинска тврђава“ — казује нам радознали Евлија — „налази се на једном узвишњу поред обале Дунава. То је величанствена четвороугаона грађевина, тако тврда као да ју је градио Шедад. Тврђава има дубок опкоп, који је сличан опкопу града Акермана.“ Опсег града износио је седам стотина корака. У тврђави се налазио житни магацин и довољна количина муниције. Пушкарнице и грудобрани града били су у добром стању. Истиче још да су капије и зидови овога града били украшени обојеним мозаиком уметнички израђеним (отуда, ваљда, и његово касније име — Шаренград). Број муслиманских махала у тврђави није наведен, а хришћанских је било три, са кућама приземним и на спрат, тврдо зиданим и покривеним даском.¹⁰⁷ Бизозери казује само да је мала тврђава на једном брегу.¹⁰⁸

Данас постоји још само једна кула и део зида у рушевинама. Као грађевински материјал коришћена је опека. Око града ишао је ров.¹⁰⁹

БАНОШТОР

У средњем веку овде је подигнут манастир, утврђење се помиње 1491. године.¹¹⁰ Турци су га први пут освојили 1521. године, а затим у време мохачког похода (1526). Но, крајем исте године

¹⁰² Евлија, *Putopis*, 514.

¹⁰³ Данас Шаренград. Име Воћин носи један потес у молонском пољу. Поповић, *Срби у Срему*, 112.

¹⁰⁴ Исто, 113; А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, Београд 1964, 13.

¹⁰⁵ Laszowski, *Monumenta* 1, 151.

¹⁰⁶ Матковић, *Putovanja*, Rad 116, 81.

¹⁰⁷ Евлија, *Putopis*, 518.

¹⁰⁸ Bizozeri, *La lega*, Indice.

¹⁰⁹ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 160; исти, *Средњовековни градови на Дунаву*, 13.

¹¹⁰ Ђ. Szabo, *Banoštor*, *Starohrvatska prosvjeta* 1—2, 1928, 116—18.

прешао је цар Јован у Срем, отео од Турака градове Черевих и Баноштор и ставио у њих своје посаде.¹¹¹ После његове смрти Турци су поново загосподарили овим подручјем.

У првом турском попису Срема Баноштор је село-варош. Сал. Швајгер видео је овде разорено село и градић Wopost.¹¹² Разорена тврђава Баноштор пада у очи и секретару аустријског посланства Прајдштетеру.¹¹³ У време проласка Евлије Челебије овде је постојала паланка са диздаром и око четрдесет војника. Паланка се налазила на обали Дунава и није била тако изграђена ни насељена, имала је само једну цамију и око стотину ћермином покривених кућа.¹¹⁴

Утврђење је нестало без трага.¹¹⁵

ГРГУРЕВЦИ

Овај средњовековни угарски град (1247)¹¹⁶ није, чини се, 1521. године делно судбину осталих сремских градова. Бар се не помиње међу онима који су порушени. Ипак, у сачуваним изворима не помиње се овде ни тврђава (мада је ту сасиште пахије и кадилука). Гргуревци се називају касабом. У два турска пописа, међутим, забележена су међу цивилним становништвом војна лица. У првом, из 1588—95. године, налазимо 23 цундија, једног бешлију и четворцу јаничара.¹¹⁷ У другом, из 1614. године, број цундија се попео на 28, а јаничара је четири.¹¹⁸ Не треба, ипак, искључити могућност да је ту реч о посадницима једне од суседних тврђава. Евлија не помиње овде ни тврђаву ни посаду.¹¹⁹

КУПИНИК¹²⁰

Као castrum помиње се 1388. године. Град су држали деспоти Бураб и Стефан и Змај Огњени Вук. Године 1521. ту је становала деспотица Јелена. Исте године Турци су га освојили и разорили.¹²¹ Тврђава ће остати разорена, чини се, до краја турске владавине. Евлија ће само у пролазу поменути „град Купиник“.¹²² Једину поуздану вест о постојању утврђења у Купинику даје крајем XVII века Бизозери. По његовом тврђењу, ту се налазила паланка.¹²³ Она је, свакако, временом пропала.

¹¹¹ А. Поповић, *Војводина* 1, 192.

¹¹² Матковић, *Putovanja*, Rad 116, 81.

¹¹³ Богичевић, *Путовање*, Гласник 4, 441.

¹¹⁴ Eвлија, *Putopis*, 514.

¹¹⁵ Шмит—Бошковић, *Средњовековни градови*, 307.

¹¹⁶ Поповић, *Срби у Срему*, 56.

¹¹⁷ ВВА, TD No 673, 68а—70а.

¹¹⁸ ОI, TD No 82, 55.

¹¹⁹ Eвлија, *Putopis*, 508.

¹²⁰ Код данашњег Купинова на Сави, 13 км северозападно од Обреновца.

¹²¹ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 157; Шмит—Бошковић, *Средњовековни градови*, 304.

¹²² Eвлија, *Putopis*, 514.

¹²³ Bizozeri, *La lega*, Indice.

Знатно више може се закључити о средњовековном утврђењу. Био је то четвороугаоник са кулама на угловима. Зидине су биле високе до четири метра, а материјал цигла и ломљени камен.¹²⁴

ЗЕМУН

Castrum Zemlen, забележен је 1173. године.¹²⁵

После освајања, 1521. године, Турци га руше као и остале сремске градове. О томе сведоче и европски путници који ће касније овуда проћи. Град је сасвим порушен — забележиће у свом путном дневнику Немац Дерншвам — и у њему није више нико становао, могло се видети још само неколико зидова.¹²⁶ Порушену тврђаву помиње и Прус Лубенау.¹²⁷ Герлахов опис је детаљнији: саграђен је од опеке, у облику четвороугла, зидине су му дебеле; на свакој страни налази се по једна кула; главна ограда по себи није велика, али је опасана са три опкопа; између првог опкопа, који је веома дубок, и другог је широки простор ограђен јаким зидом.¹²⁸

Одсуство посаде у Земуну свакако треба приписати близини Београда.

Ипак, у време проласка Евлије Челебије овде треба да је био 51 посадник, заједно са диздарем. За саму градску тврђаву — петоругоног је облика — каже да је током времена стално пропадала.¹²⁹

Аустријанац Отендорф видео је овде само порушене зидине једне старе тврђаве која је раније морала бити велика и лепа.¹³⁰

На основу ниских остатака зида и кула, који су сачувани на Гардошу, може се установити облик утврђења; био је то четвороугаоник од цигала са кулама на угловима.¹³¹

КАРЛОВЦИ¹³²

Средњовековни угарски град — Castellum Karom (1465)¹³³ — Турци су освојили и разорили 1521. године, заједно с осталим тврђавама у Срему.

Турски попис из 1546. године назива Карловце село-варош.

„Град је сасвим порушен“ — читамо на страницама путног дневника Рајнолда Лубенауа (1587)¹³⁴ — а то потврђују и остали европски путници који овуда плоче.

¹²⁴ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 157.

¹²⁵ Шмит—Бошковић, *Средњовековни градови*, 304; Szabo, *Sredovječni gradovi*, 147.

¹²⁶ Dernschwam, *Tagebuch*, 264.

¹²⁷ Зиројевић, *Рајнолд Лубенау*, 53.

¹²⁸ Матковић, *Putovanja*, Rad 116, 61.

¹²⁹ Eвлија, *Putopis*, 350.

¹³⁰ Ottendorff, *Reysebeschreibung*, 97.

¹³¹ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 156—7; Шмит—Бошковић, *Средњовековни градови*, 304.

¹³² Данас Сремски Карловци. Тур. Karlofča.

¹³³ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 146.

¹³⁴ Зиројевић, *Рајнолд Лубенау*, 53.

У време проласка Евлије Челебије Карловци имају утврђење типа паланке са диздаром и педесет чланова градске посаде.¹³⁵ И Бизозери обавештава да је јака паланка на обали Дунава. Турци су је напустили 1688. године.¹³⁶

МИТРОВИЦА¹³⁷

Има довољно основа за претпоставку да је Митровица била утврђена још пре 1396. године. После битке код Никопоља Турци су ту прешли Саву и освесјили град. Град је пустошен и паљен и тврђава је поправљена.¹³⁸ У време владавине Матије Корвина митровачка

Године 1521. Турци су Митровицу, заједно с осталим сремским градовима, разорили.

Судећи по сведочанству Аустријанца Отендорфа, Митровица није остала отворено градско насеље до краја турске владавине — у другој половини XVI века добија статус шехера. Он, наиме, помиње овде паланку. Треба да се налазила на крају насеља, на Сави. Био је то обични зид од поплета облепљен блатом, у облику четвороугла. Унутар зида чини се да се налазила само једна једна велика кућа.¹³⁹

Паланку у Митровици помиње доста каснији Бизозери и још додаје да је напуштена 1688. године.¹⁴⁰

То би биле засад једине вести о постојању утврђења у овом месту.

ПРХОВО

Само Аустријанац Пранштетер помиње овде једну рђаву паланку (1608).¹⁴¹

БЕЛЕГИШ

У Крушевском поменику означен је као паланка.¹⁴²

СУБОТИШТЕ

У Крушевском поменику забележено је као паланка.¹⁴³

¹³⁵ Evlija, *Putopis*, 510.

¹³⁶ Bizozeri, *La lega*, Indice.

¹³⁷ Тур. Mitrofića.

¹³⁸ С. Бирковић, *Civitas Sancti Demetrii, Сремска Митровица*, Ср. Митровица 1969, 63—9.

¹³⁹ Ottendorff, *Reysebeschreibung*, 96—7.

¹⁴⁰ Bizozeri, *La lega*, Indice.

¹⁴¹ Богичевић, *Путовање*, Гласник 5, 71.

¹⁴² Поповић, *Срби у Срему*, 42.

¹⁴³ Исто, 103.

БАЧКА

БАЧ

Утврђење је саграђено 1338—42. године. Године 1490—95. повећано је и улепшано, а Мостонга толико продубљена да су дунавске лађе могле да плове до саме тврђаве. Око 1526. Бач је држао у поседу цар Јован Ненад, а касније Стеван Бериславић. Године 1529. освојили су га Турци и владали њиме до 1687. године.¹⁴⁴

Најстарији сачувани турски попис — из 1543. године — бележи овде следеће цемате: мустахфиза — 43, тобџија — 7, азапа — 49 и калканџија — 4 (били су Срби). Међу мустахфизима налазио се и имам, што сведочи о постојању исламске богомоље у тврђави.¹⁴⁵

Почетком шездесетих година број мустахфиза се смањује на 32;¹⁴⁶ исти број уписан је и у једном дефтеру из времена владавине Селима II.¹⁴⁷ О присуству осталих родова војске имамо само фрагментарне податке. Наиме, у попису из истог времена међу становницима касабе уписани су: један азап, седам бешлија, тринаест цундија.¹⁴⁸ Слична обавештења налазимо и у попису с краја седамдесетих година. Ту су, поред диздара, миралаја и сераскера, забележени још: 23 цундије и један фарис, затим ага, хеџаја, серода, сербуљук, мустахфиз.¹⁴⁹ Из једне белешке — у истом попису — сазнајемо да је овде постојала паланка. Становници четири околна села, наиме, имали су обавезу да покривају куле тврђаве Бача, да праве мостове и поправљају уличне мостове унутар паланке.¹⁵⁰

Попис хришћанског порекла из 1577. године бележи у Бачу 156 пешака (јаничара).¹⁵¹

За турског географа Хаци Калфу Бач (Ваеџка) је мала тврђава на обали Дунава, у близини се, каже он, налази бачко језеро.¹⁵²

Стари град Бач оставио је на светског путника Евлију Челебију веома добар утисак. То је дивна тврђава, каже он, налази се на једном језеру које добија воду из Дунава. Има четвороугаони облик и сва је сазидана од цигала. На западној страни тврђаве налази се једна капија. Пред њом је био опкоп с висећим мостом. На оба краја овог моста налазиле су се две велике куле на којима је било осам одбрамбених шахи топова. Изнад градске капије биле су, такође, две куле под куполама покривеним даском. У тврђави су се налазиле кућа диздара, хеџаје, имама, мујезина, мехтербаше, тобџибаше. У једној великој кули — изнад ове тврђаве — била је тамница, у њеној близини Сулејманова џамија, саграђена у старом стилу. У овом граду налазила се још једна велика кула, окренута пре-

¹⁴⁴ Шмит — Бошковић, *Средњовековни градови*, 308; Д. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (историја насеља и становништва)*, САН, Београд 1952, 74.

¹⁴⁵ NB, MXT 550, 3—4a; Поповић, *Војводина* 1, 227.

¹⁴⁶ BBA, TD No 333, 86—97.

¹⁴⁷ BBA, TD No 551, 124—34.

¹⁴⁸ BBA, TD No 554, 258—61.

¹⁴⁹ BBA, TD No 570, 59a—61.

¹⁵⁰ BBA, TD No 572, 107a.

¹⁵¹ R. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine* 1, Zagreb 1884, 48.

¹⁵² NB, MXT 389, Cihan-nüma, 97a.

ма језеру, са високим шахи топовима. Обим овог града и његове околине износи седам стотина корака. И цивилин део овог насеља — варош — био је опасан „паланка зидом“, од коња и насипа.¹⁵³

Турци су владали Бачом до 1687. године. За време Ракоцијеве буне био је запаљен (1703) и није више обнављан.

Сачуван је изглед овог града из 1698. године.¹⁵⁴ Његове рушевине су најбоље сачуване од свих средњовековних војвођанских градова.

ТИТЕЛ¹⁵⁵

Свесни стратешког значаја овог старог угарског града (сази-дан је у XIII веку),¹⁵⁶ Турци су одмах по освајању ставили у њега своју посаду. Прве вести о њој даје шпијунски извештај из 1529. године: 100 бешлија, 250 азапа, 200 мартолоса (amarturi), 150 јаничара и 20 тобџија (bombarderi).

Најранији турски сачувани попис датира тек из 1541. године. Посаду Титела сачињавали су, у то време, исти родови војске, с тим што је свуда, осим код тобџија, број војника знатно мањи. Цемат мустахфиза броји 112 људи (међу њима су диндар, хехаја, имам и 11 сербуљука); цемат тобџија броји 18 људи (сертобџија, хехаја и два сербуљука); цемат азапа — 113 људи (15 сербуљука); цемат бешлија — улүфеџија коњаника — 51 (ага и пет сербуљука) и цемат мартолоса — 68.¹⁵⁷ Помен имама међу члановима градске посаде указује на постојање исламске богомоље унутар тврђаве.

Следећа вест о посади Титела потиче тек с краја седамдесетих година XVI века. Забележени су само мустахфиза — њих 70. Сасвим је вероватно, међутим, да је морало бити и других родова војске, пре свега азапа.

Европски путници, пловећи Дунавом на свом путу за Цариград, обично само узгред помињу тврђаву Тител. Немац Ханс Дерншвам ће забележити да је бео и лепо начињен град. Хаци Калфа само помиње тврђаву на обали реке. Евлија је, по свом обичају, детаљнији: мала четвороугаона тврђава на ушћу Тисе у Дунав. У опсегу има хиљаду корака. Посаду сачињавају диндар и двадесет војника.

Тител је био седиште нахије. Под турском влашћу остао је до 1688.

СУБОТИЦА

У средњем веку била је слободно краљевско насеље. Касније припада породици Хуњадијевих, који је утврђују. Године 1504 — castrum Sabatka. Био је то чврст каструм, јер Турци нису успели

¹⁵³ Евлија, *Putopis*, 524—25.

¹⁵⁴ Шмит—Бошковић, *Средњовековни градови*, 308.

¹⁵⁵ Подаци преузети из нашег чланка у монографији о Шајкашкој 1, Нови Сад 1975, 113.

¹⁵⁶ Поповић, *Срби у Бачкој*, 156.

¹⁵⁷ NB, MXT 567, 51a—61a. Овим се исправљају наши омашком дати подаци у горе наведеном раду.

да га освоје после мохачке битке. Једно време држао ју је и цар Јован Ненад, који је предузео опсежне радове на њеном утврђивању. Турци су је освојили 1543. године.¹⁵⁸

За све време турске владавине Суботица је била седиште нахије и имала је сталну војну посаду.

Најстарији турски сачувани пописи — из средине педесетих година — бележе овде 22 мустахфиза (заједно са диндаром, хехајом и двојицом сербуљука) и цемат тобџија, њих двојица — муслимани.¹⁵⁹ Нешто касније цемат мустахфиза броји 24.¹⁶⁰ У једном попису који није ближе датиран — припада времену владавине султана Селима II — број мустахфиза, заједно са диндаром, хехајом и петорицом сербуљука, износи 49.¹⁶¹ Године 1568—70. поред мустахфиза — њихов број износи 41 — уписани су први пут и фариси — њих 75.¹⁶² Два турска пописа с краја седамдесетих година бележе 52 мустахфиза,¹⁶³ а један хришћански: 30 бешлија и 40 јаничара.¹⁶⁴ Године 1588—89. попис опет не обухвата све родове војске, већ само фарисе — њих 80, и мартолосе — 31 (међу њима петорица су муслимани).¹⁶⁵ И последњи сачувани попис је, на жалост, непотпун; бележи само мустахфизе, њихов број сада износи 24.¹⁶⁶

У свим досадашњим пописима Суботица — турски Subotka — назива се тврђавом (kale). Д. Поповић наводи да се као паланка помиње у 1644. години.¹⁶⁷ И Евлија Челебија сврстава је у категорију паланки. Међутим, његов опис није довољно јасан. Извесно је да цитадела овог града — налази се на обали језера — потиче из предтурског времена. Била је веома чврста и у њој се налазило око четрдесет војничких кућа и једна џамија. Сама тврђава налази се, по кратком Евлијином саопштењу, у средини пространог поља. Из текста се види да се цитадела налази на њеној западној страни. Судећи по томе што Евлија назива Суботицу паланком, могло би се закључити да је ова тврђава у ствари паланка. Мада се, можда, овај назив може довести у везу са зидом којим је била окружена спољна варош. Посаду Суботице сачињавали су, у то време, диндар и 150 јаничара.¹⁶⁸

СОМБОР

Од XIV века Сомбор је у поседу породице Цобор Сент Михаљ. После великог земљотреса 1443. године, краљ Матија је дозволио да се подигне тврђава од камена или дрвета, па је тако никла твр-

¹⁵⁸ *Војводина* 1, 847—48.

¹⁵⁹ NB, MXT 578, 163a; MXT 614.

¹⁶⁰ BBA, TD No 333, 70—86.

¹⁶¹ BBA, TD No 551, 89—106.

¹⁶² NB, MXT 617, 16.

¹⁶³ BBA, TD No 570, 33a—4; TD No 572, 44a; T. Halasi-Kun, *Sixteenth-century Turkish settlements in southern Hungary*, Belleten, 28, Ocak 1964, Sayi 109, 19.

¹⁶⁴ Лорашић, *Spomenici* 1, 47.

¹⁶⁵ NB, MXT 615; *Historija naroda Jugoslavije* 2, 196; Vasić, *Martolosi*, 58.

¹⁶⁶ NB, MXT 592, 79a.

¹⁶⁷ Поповић, *Срби у Бачкој*, 152.

¹⁶⁸ Evlija, *Putopis*, 530—31.

бава саграђена од палисада, коју је река Мостонга опасала и претворила у утврђено острво. Године 1514. насеље су освојили побуњени кметови.

Турци су овде рушили 1526. и 1541. године, али су, схвативши значај овог града, изградили нову тврђаву.¹⁶⁹ И ова је била од камена, како то показују нешто каснији турски извори.

Године 1543. цемат мустахфиза броји 30, а цемат улүфеџија коњаника 21 човека.¹⁷⁰ Знамо да је међу тобџијама било и Срба.¹⁷¹ Помен имама међу мустахфизима указује на постојање исламске богомоље у утврђењу, тачније месџида, како то обавештава попис с почетка шездесетих година. Из истог пописа сазнајемо да је цемат мустахфиза тврђаве Сомбора бројао 13 људи.¹⁷² Као и претходни, и овај попис је, очигледно, непотпун.

Два турска пописа из времена владавине султана Селима II (1566—74) бележе овде 12, односно 17 мустахфиза и петорицу тобџија,¹⁷³ а један хришћански попис, из 1577. године — 44 јаничара.¹⁷⁴

Године 1578—79. број мустахфиза износи 15 (међу њима су имам, неџар и тројица тобџија). Уписани су још, међу варошким становништвом, седморица џунџија, двојица сербуљука, један серода, двојица хџаја и двојица ага.¹⁷⁵ О месџиду у тврђави старали су се становници села Д. Моноштора.¹⁷⁶

Евлија назива Сомбор старом паланком, што значи да је у међувремену, сасвим вероватно пред крај XVI или почетком XVII века, појачан и „паланка утврђењем”. Паланка је била јака, четвороугаоног облика. Првобитно камено утврђење представљало је сада градску цитаделу. У њој се налазила само диздарова кућа. Пред капијом куле, преко окопа, налазили су се Сулејманова џамија и хамам. Стража је свако вече затварала градске капије. Остале грађевине које помиње — џамија од тврдог материјала и један хан — вероватно су се налазиле унутар паланке. Ту је било још 12 ноћних чувара и два шахи топа, али без барута будући да се место налазило у унутрашњости земље. У паланци треба да је било и двеста дућана.¹⁷⁷

ФУТОГ

Као утврђење забележен је 1250. године.¹⁷⁸ Освојен је у време мохачког похода.

Прва сведочанства о постојању утврђења у Футогу оставио је Евлија Челебија. Била је то паланка четвороугаоног облика, са зи-

¹⁶⁹ Војводина 1, 770.

¹⁷⁰ NB, MXT 550, 1—2a.

¹⁷¹ Поповић, Војводина 1, 227.

¹⁷² BBA, TD No 333, 97—101.

¹⁷³ BBA, TD No 551, 135—38; TD No 554, 198—99.

¹⁷⁴ Лорашевић, Spomenici 1, 48.

¹⁷⁵ BBA, TD No 370, 97a—8; Halasi-Kun, нав. дело, 35—6.

¹⁷⁶ BBA, TD No 572, 135.

¹⁷⁷ Eviija, Putopis, 522—23.

¹⁷⁸ Поповић, Срби у Бачкој, 161.

довима направљеним од насипа. Налазила се на обали Дунава. Постојала је још и стара угарска тврђава, али она није коришћена због дотрајалости. Посаду паланке чинили су диздар и осамдесет војника. У паланци треба да је било око 180 пирамидом покривених кућа и четири исламске богомоље.¹⁷⁹

Кад је Дунав променио свој ток, градске рушевине нестале су под водом или су коришћене за изградњу великог војног магацина.

СЕНТА

Први помен тврђаве је из 1649. године.¹⁸⁰

Сачувани извори не помињу овде утврђење ни у преатурском периоду ни у XVI веку. Евлија је описује као малу паланку, четвороугаоног облика, на равном и зеленом обраслом месту на обали Тисе. Посаду су сачињавали диздар и двадесет војника. У тврђави се налазила џамија — ранија црква — и неколико малих дућана, као и много башти.¹⁸¹

Овде су 11. септембра 1697. године Аустријанци страховито поразили турску војску.

МАРТОНОШ

Најранију и безмало једину вест о постојању утврђења-паланке у овом месту налазимо у путопису Евлије Челебије. Тврђава представља, каже он, у ствари малу четвороугаону паланку која се налази на обали Тисе. Њена цитадела — мала четвороугаона кула — саграђена је од тврдог материјала. Посаду су сачињавали диздар и петнаест војника.¹⁸²

Имамо још једно сведочанство о овом утврђењу. После протеривања Турака из ових крајева, сведоци помињу и Мартонош као место које је имало сталну турску посаду.¹⁸³

КОВИЉ

О постојању утврђења-паланке у овом насељу обавештава нас тек турски путни дневник Евлије Челебије. У време његовог проласка посаду су сачињавали диздар са педесет војника и јаничарским сердаром. Градско утврђење представља, каже он, петороугаона дола паланка на обали Дунава. У утврђењу постоји двеста мањих, пирамидом покривених кућица и четири муслиманске богомоље, затим један хан, један хамам, једна дервишка текија и мало дућана.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Eviija, Putopis, 527.

¹⁸⁰ М. Кнежевић, Сента, зборник прилога за историју града, Сента 1935, 15.

¹⁸¹ Eviija, Putopis, 529.

¹⁸² Eviija, Putopis, 531.

¹⁸³ Поповић, Војводина 1, 275—76.

¹⁸⁴ Eviija, Putopis, 527.

ТЕМЕРИН

О постојању пољског утврђења-паланке у овом насељу обавештава турски попис из 1560/61. године. Из њега сазнајемо да је насеље ново — *parkan-i cedid* — и да цемат мустахфиза броји 19 људи.¹⁸⁵

Каснија судбина овог утврђења за сада нам није позната. Сачувани извори помињу само истоимено село.

ПАЛАНКА

Настала је на месту ранијег насеља Илока — *Pest Ujlak* — вероватно као подграбе Илока у Срему. Звала се и Илочка. Под именом паланке — што значи да је у њој постојало пољско утврђење овог типа — помиње се релативно касно, тек у 1690. години.¹⁸⁶ Више о њој не знамо.

БАНАТ

ВРШАЦ

Поред цивилног насеља — Подвршањ — које је забележено 1427. године, вероватно је саграђено и утврђење — кула. Могућно је да се то догодило у нешто каснијем времену (Милекер претпоставља после првог пада Смедерева). И Евлџа Челебија приписује изградњу овог утврђења деспоту Бурђу. Турци ће освојити Вршац, вероватно, 1456. године. Коначно ће доћи под њихову власт падом Баната 1552. године.¹⁸⁷

Сачувани турски пописи не потврђују претпоставку досадашњих истраживача да је овде најпре била паланка.¹⁸⁸ Три најстарија турска пописа — припадају времену владавине султана Селима II и Мурата III — називају Вршац (друго име Семлик)¹⁸⁹ тврђавом. Ту је забележен само цемат мустахфиза — њих 11 (заједно са дигдаром).¹⁹⁰ Попис из 1590/91. бележи 23 мартолоса.¹⁹¹ Сигурно је, међутим, да је морало бити и других родова војске, у првом реду фариса и азапа.

Године 1594. Вршац је у центру покрета Срба у Банату, а неко време држао га је у својој власти ердељски кнез Сигмунд Батори.¹⁹²

¹⁸⁵ ВВА, TD No 333, 86.

¹⁸⁶ Поповић, *Срби у Бачкој*, 130.

¹⁸⁷ Исти, *Срби у Банату до краја осамнаестог века, историја насеља и становништва*, САН, Београд 1955, 102; Ср. Милекер, *Вршачки град, историјско-археолошка скица*, Вршац 1934, 6.

¹⁸⁸ Поповић, *Срби у Банату*, 102.

¹⁸⁹ У нашим изворима — Шемљут.

¹⁹⁰ ВВА, TD No 552, 13; TD No 674, 158—62; TD No 671, 139—40.

¹⁹¹ Милекер, *Вршачки град*, 9—10.

¹⁹² Исто, 10—11.

Турски попис посада из 1634. године назива Вршац паланком и бележи у њој следеће цемате: мустахфиза — 12, тобџија — 10, мартолоса — 33, фариса — 35 и азапа — 26. Посебно су још уписани: имам, мујезин и мударис.¹⁹³ И турски географ Хаџи Калфа назива Вршац паланком.¹⁹⁴

Сасвим исцрпна сведочанства о овој тврђави оставља светски путник Евлџа Челебија. Средњовековно утврђење — он га назива Горњи град — било је, будући да се налазило у унутрашњости земље, без посаде и било каквих зграда. То је, иначе, дивна камена тврђава у облику бедема, веома тврда, а налази се на високом брду. Ту и тамо је оштећена. Испод ове тврђаве, на обали поред малог језера, налази се једна вештачки изграђена четвороугаона паланка грађена насипом (набојем) и подзидом. У опсегу има равно четири стотине корака. Ради заштите од разбојника ту су се налазили дигдар и 20 чланова градске посаде, као и четири шахи топа и довољна количина муниције. На југоисточној страни града налазила се дрвена двокрилна капија, а пред њом један покретни мост. У граду налази следеће грађевине: једна даском покривена цамија с дрвеним минаретом и осам даском покривених војничких кућа. Евлџа приписује изградњу ове паланке другом везиру Ахмед-паши, освајачу Темпшвара. Наводи да се то догодило 1529. године,¹⁹⁵ што је очигледно нетачно. Нисмо сасвим склони ни да тврдимо да се то догодило 1552. године јер се, бар у изворима који су нам доступни, ова паланка уопште не помиње.

По одредбама карловачког мира (1699) тврђава је онеспособљена за употребу.¹⁹⁶

Град је ослобођен 1717. године.

Првобитно утврђење имало је две куле, а простор између њих био је ограђен високим зидовима од камена. До данашњег дана сачувана је само главна кула, а од осталог — темељи.¹⁹⁷

ХРАМ, НОВА ПАЛАНКА¹⁹⁸

Град Храм (Рам) забележен је први пут 1128. године.¹⁹⁹ Налазио се код самог ушћа Нериног међуплавинског рукавца званог Јаруга.²⁰⁰

У турским пописима XVI века (последњи је из осамдесетих година) не помињу се овде ни тврђава ни војна посада, што је и разумљиво с обзиром на чињеницу да су становници села — Новог Храма — имали дербенџијски статус.

¹⁹³ NB, MXT 641, 2a—26a.

¹⁹⁴ NB, MXT 389, *Sihan-niima*, 102.

¹⁹⁵ Evlja, *Putopis*, 536.

¹⁹⁶ Милекер, *Вршачки град*, 13.

¹⁹⁷ Шмит-Бошковић, *Средњовековни градови*, 309; *Војводина* 1, 505.

¹⁹⁸ Данас Стара Паланка, заселак Банатске Паланке.

¹⁹⁹ Поповић, *Срби у Банату*, 139.

²⁰⁰ Није утврђен његов однос према истоименом граду на супротној обали Дунава. Вој. Јовановић, *Banatska Palanka*, *Enciklopedija Jugoslavije* 1, 333.

По сведочанству Хаџи Калфе, Хали-чауш, темишварски алај-бег, обновио је ову паланку 1006. године (1598—98), пошто ју је освојио. Назива је Јени Харам (Yeni Palanka).²⁰¹

До овога је свакако дошло због општег пораста несигурности и ратовања пред крај XVI века. Прелаз преко Дунава и важна комуникација Храм—Вршац—Темешвар били су изградњом ове паланке боље осигурани.

Попис турских посада из 1634. године бележи овде војну посаду: џемат тобџија — осам људи и џемат мустахфиза — 17. На основу помена имама и муџезина закључујемо да се у тврђави налазила исламска богомоља. Занимљиво је, међутим, да пописивач не наводи којој врсти утврђења припада, бележи само име — Нови Храм (Hram-i cedid).²⁰²

По казивању Евлије Челебије, ту је 1661. године изграђена на старим темељима нова четвороугаона паланка са набојем и подзидом. Паланка — налази се поред Дунава — има две капије; Велика је окренута према истоку, а Мала капија води на реку Дунав, на који се силази низ двадесет степеница. Пред капијом се налази дубоки опкоп, а премоштен је висећим дрвеним мостом који се подиже на точак. У утврђењу се налази само једна царска палија, педесет даском покривених кућа и пашин сарај. Посаду паланке сачињавају дигдар и двадесет војника.²⁰³

Француз Жан Димон каже да је у време аустријског освајања, 1697. године, то било утврђење са три реда палисада и још неколико других фортификационих објеката. Посаду су сачињавали 500 јаничара и још 500 других војника.²⁰⁴

Постоји план ове паланке из 1716. године.²⁰⁵

И данас се над обалом Дунава уздижу рушевине средњовековног града.²⁰⁶

БЕЧЕЈ

Град је подигнут, вероватно, почетком XIV века с циљем да штити превоз на Тиси.²⁰⁷ Године 1547. Турци су захтевали предају Бечеја и Бечерека са осталим банатским градовима.²⁰⁸ Треба да је утврђен непосредно пре турског освајања, у јесен 1551. године.²⁰⁹

²⁰¹ Ст. Новаковић, *Хаџи Калфа или Батиб Челебија, турски географ XVII века*, Споменик СКА 18, 1892, 68.

²⁰² NB, MXT 641, 38a—9a.

²⁰³ Evlija, *Ritopis*, 537.

²⁰⁴ Самарџић, *Београд и Србија*, 269.

²⁰⁵ Шмит—Бошковић, *Средњовековни градови*, 304.

²⁰⁶ Radovanović, *Banatska Palanka*, 333.

²⁰⁷ Р. Шмит, *Град Бечеј*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 12, 1939, 33.

²⁰⁸ Исто, 34.

²⁰⁹ Бран. Бурђев, *Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темешвара*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 7, 1—3, 1934, 71—2.

По освајању, Мехмед-паша Соколовић оставља у граду јаку посаду. Турци су поправили и довели опет у ред зидине и куле града.²¹⁰

Д. Поповић претпоставља да је у средњем веку и за време Турака као утврђено место чинио целину са Бечејом у Бачкој.²¹¹

О његовој посади у другој половини XVI века не знамо, међутим, много. Располажемо, наиме, само пописом из 1579—80. године, па и тај није можда потпун. Џемат муслимана тврђаве бројао је 21 човека. Међу њима су дигдар, хехаја, серода, двојица сербуљка, џундија, имам и хатиб.²¹² Помен ове двојице верских службеника указује на постојање исламске богомоље у тврђави.

За све време турске владавине учињен је само једном покушај да се град ослободи, али без успеха.²¹³

Евлија Челебија налази овде дигдара и 40 чланова градске посаде. За тврђаву, која је на обали реке, каже да је мало али лепо утврђење саграђено од цигала. У обиму има пет стотина корака. Кроз градски опкоп протиче река Тиса. Има две капије; једна води на пристаниште, а друга на друм.²¹⁴

Према условима карловачког мира, град је разорен 1701. године.

На основу сачуваног плана може се извршити реконструкција изгледа овог града. Био је то типични средњовековни град на води. Распоред је јасан и једноставан, градња града је равномерна и сви делови изграђени су у исто време. Јакни и високи спољни зидови указују на доба пре проналаска барута. Преко једног покретног моста долазило се у предњи град, оивичен палисадама, који је у ранија времена појачаван ронделом званом барбакан; кроз њега се стизало до праве градске капије, коју с бока штити полукула. Прошавши градску капију са округлим луком, ступало се у право градско двориште са успоном. Ту се уздизала моћна главна градска кула, иза ње се вероватно налазио стан команданта града. Као грађевински материјал употребљене су вероватно цигле, само су ивице главне градске куле биле покривене каменом. Главну снагу давала је граду Тиса, што је било још појачано јарком, који је опасвао целу тврђаву. Јарак је био широк готово тридесет, а дубок три метра.²¹⁵

КАЛНАК²¹⁶

У досадашњој историографској литератури, као и у објављеним изворима, не налазимо на вести о постојању утврђења у овом месту. Помен у 1425. години²¹⁷ сведочи о средњовековном пореклу Калнака.

²¹⁰ Шмит, *Град Бечеј*, 36.

²¹¹ Поповић, *Срби у Банату*, 91.

²¹² ВВА, TD No 580, 332.

²¹³ Шмит, *Град Бечеј*, 36.

²¹⁴ Evlija, *Ritopis*, 532.

²¹⁵ Шмит, *Град Бечеј*, 40—1.

²¹⁶ Данас Конак, раније Канак.

²¹⁷ Поповић, *Срби у Банату*, 118.

Турски пописи — реч је о катастарским пописима — бележе овде поред цивилног становништва и посаду тврђаве. Ту налазимо хеџају, три буљук мустахфиза са укупно 24 човека као и четворицу тобџија. Укупно, значи, 28 људи. Међу њима седморица су нови муслимани.²¹⁸

У време владавине султана Селима II (1566—74) — попис о којем је реч није, наиме, датиран — мустахфиза заједно са дизааром је свега 17.²¹⁹

У два каснија пописа забележено је 16,²²⁰ односно 28 мустахфиза.²²¹ Други попис је из 1579—80. године.

Последња обавештења о овој тврђави потичу из 1634. године. Калнак је у то време паланка са џематом од осам мустахфиза (међу њима су ага и двојица серода) и џематом фариса — 24 (ага, алемдар и двојица серода).²²² Помен имама међу фарисима указује на постојање богомоље у самој тврђави, вероватно од самог почетка турске власти.

То би биле и последње вести о овој тврђави. Њено нестајање, нетрагом, треба свакако повезати са чињеницом да је била изграђена, како нас обавештава последњи сачувани турски попис, од слабог материјала.

ПАНЧЕВО

Помиње га арапски географ Идриси 1153. као трговачко место.²²³

О времену које је претходило турском освајању мало се зна. Чини се да је и околина Панчева била поседнута од стране Турака одмах по освајању Београда.²²⁴

Не знамо када су Турци овде изградили пољско утврђење — паланку. У званичним турским пописима друге половине XVI века становници Панчева су, будући да је то важан прелаз и скела — дербенџије.

Иначе, Панчево је варош и седиште нахије, у каснијем времену постојаће повремено и панчевачки санџак.

Меморијал ердељског кнеза Гаврила Бетлена из 1626. године наводи у панчевачком гарнизону 2.000 коњаника и исто толико пешака. Овај број је, свакако, сасвим претеран.²²⁵ Из званичног турског пописа, настао је 1634. године, сазнајемо, наиме, да су посаду паланке Панчева сачињавали: џемат мустахфиза — 38 људи и џемат фариса — 43 (и овај попис највероватније није потпун). Из истог пописа сазнајемо још да се у тврђави налазила исламска богомоља.²²⁶

²¹⁸ ВВА, TD No 298, 87—9.

²¹⁹ ВВА, TD No 552, 13.

²²⁰ ВВА, TD No 671, 151.

²²¹ ВВА, TD No 579, 146—47.

²²² NB, MXT 641, 1a, 9a.

²²³ Шмит—Бошковић, *Средњовековни градови*, 304.

²²⁴ Ср. Милекер, *Историја Панчева*, прев. Влад. Дакић, Панчево 1925, 9—10.

²²⁵ Исто, 13.

²²⁶ NB, MXT 641, 33a—41a.

Евлија казује да паланка — саграђена је од дрвета — има четвороугаони облик и лежи на ушћу Тамниша²²⁷ у Дунав. Опсег јој износи стотину корака. Посаду сачињавају дизаар и педесет војника. Од зграда ту налази: складнице муниције, џамију, хан и малу чаршију.²²⁸

Турско утврђење налазило се у центру данашњег Панчева.²²⁹ Ако нас један стари план не vara, та тврђава је била зидана од опеке са округлим торњевима на четири угла и стајала је у шестоугаоној оградни од палисада, у којој су богомоље и станови турских становника.²³⁰

После битке код Сенте Турци су запалили и напустили Панчево, а Аустријанци су онеспособили затечене топове и коначно разорили ово место.²³¹

Године 1706. наређено је да се повећа посада Панчева, која се састојала од 169 њсфера, а 1708. да се порушена тврђава поправи.²³²

У време аустријског освајања, 1716. године, Панчево је имало 350 посадника.²³³

Принц Евгеније Савојски је одмах приступио утврђивању Панчева и овај град ће имати важну улогу у припремама за освајање Београда 1717.²³⁴

Турци ће палити Панчево још два пута — 1737. и 1788. године, тако да се од некадашњег утврђења није сачувало ништа.

БЕЧКЕРЕК²³⁵

Као утврђење забележен је 1441. године.²³⁶ Знамо да је утврђен непосредно пред турско освајање.²³⁷

Први турски заповедник био је Малкоч-бег. И у вакуфнама Мехмед-паше Соколовића помиње се бечкеречка тврђава (kale). У њој, наиме, треба да је изграђена велика џамија.²³⁸

То би били и једини помени ове тврђаве у нама доступним изворима. И знатно каснији Хаџи Калфа каже да је тврђава порушена.²³⁹ Евлија назива Бечкерек планком, али не казује ништа ни о њеном изгледу ни о посади.²⁴⁰

²²⁷ Евлија погрешно наводи Саву.

²²⁸ Исто, *Путопис*, 95.

²²⁹ М. Гомандал, *Панчево кроз историју*, Каталог изложбе у част прославе 800-годишњице Панчева, Панчево 1953, 7.

²³⁰ Милекер, *Историја Панчева*, 18.

²³¹ Исто, 16.

²³² Исто, 17.

²³³ Исто, 20.

²³⁴ Исто, 20—1.

²³⁵ Данас Зрењанин.

²³⁶ Поповић, *Срби у Банату*, 92.

²³⁷ Бурђев, *Прва година ратовања*, 71.

²³⁸ T. Gökbiğgin, *XV ve XVI asırlarda Edirne ve Paşa Livasi, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul 1952, 512.

²³⁹ NB, MXT 389, Cihan-nüma, 102.

²⁴⁰ E vlij a, *Putopis*, 533.

АЛИБУНАР

Налазио се на путу који је из Београда водио за Темишвар. Обично у њему коначи турска војска; године 1713. забележен је као паланка.²⁴¹

БАРАЊА И СЛАВОНИЈА

ОСИЈЕК

Средњовековни угарски град. У време мохачког похода предао се Турцима без борбе. Вести да је том приликом порушен и попаљен односе се, стиче се утисак, само на осјечки каштел.

Изузетно важан стратегијски положај Осијека — он је, наиме, требало да послужи као база за даља турска освајања по Славонији и Угарској — допринео је да нови господари веома брзо, свакако у оквиру турских припрема за поход на Беч, приступе његовом обнављању.²⁴²

Прве конкретне вести о осјечком каштелу датирају са почетка 1530. године. Из писама упућених краљу Фердинанду сазнајемо да су Турци у Осијеку изградили тврђаву, а Осијек ограђују зидовима, односно — како то пише у другом писму — да су подигли један чврсти торањ и оградили га зидовима, а сам град снабдели разним ратним оруђима.²⁴³

О поновној изградњи осјечке тврђаве обавештава и турски историчар Ибрахим Печеви. Овај догађај он ставља у 956. годину — која одговара 1529—30. години — а затим казује да је то учињено у време султановог повратка са војног похода (1529). Тај посао препуштен је крајишким беговима, а средства је дао султан. После тога у тврђаву је смештено 3.000 војника.²⁴⁴

И године 1533. треба да је утврдио Осијек београдски санџак-бег.²⁴⁵ Турци су утврђивали Осијек и судбоносне 1537. године.

У тврђави је, као што то показује први сачувани попис из 1541, боравила многољудна посада. Састављена је била од џемата мустах-физа (212), тобџија (80), азапа (заједно са старешинама 437), кала-фата (16), улүфџија (294) и мартолоса (541). Укупно је, значи, бројала 1.580 људи.²⁴⁶ Мада се први пут помиње 1543—44,²⁴⁷ у тврђави је, вероватно, од самог почетка турске власти постојала џамија.

Године 1547—48. налазило се овде 145 јаничара; њихова годишња примања достигала су суму од укупно 140.500 акчи.²⁴⁸

²⁴¹ Поповић, *Срби у Срему*, 86.

²⁴² I. Mažuran, *Turski Osijek (1526—1687)*, Osječki zbornik 7, 1960, 59.

²⁴³ Исто.

²⁴⁴ Ibrahim Pečevi, *Pečevi Tarihi* 1, Istanbul 1968, 84.

²⁴⁵ Mažuran, *Turski Osijek*, 62.

²⁴⁶ NB, MXT 567, 68—108.

²⁴⁷ BK, Yazma, 066, 40.

²⁴⁸ Ö. L. Barkan, H. 954—955 (M. 1547—1548) Mali Yilina ait bir Osmanli Bütçesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, 19, 1—4, 1960, 270.

Померање турске границе даље на север, односно северозапад, утиче на даљу судбину овога града. Пописи којима располажемо, међутим, махом су фрагментарног карактера, па тачан број посаљеника остаје непознат. Два турска пописа из седме деценије XVI века бележе овде следеће џемате: мустахфиза (30), тобџија (13) и азапа (66), или укупно 109 душа у првом, односно 103 у другом попису.²⁴⁹ Године 1577. посада је бројала 700 људи, по сведочанству једног хришћанског извештаја.²⁵⁰

Дерншвам, који је овуда прошао средином педесетих година, помиње камени зид, а за одбрамбена топовска места каже да су лоша јер нису изграђена круништа и грудобрани. У ствари, та места су представљала само старе, древне, иструлеле грудобране. Град је имао и једну капију.²⁵¹ Рим (1571) помиње само сахат-кулу у тврђави; наводи још да је то први утврђени град у који је посланство стигло после Цариграда.²⁵²

Подизање нове тврђаве у Осијеку (била је двострука), о чему нас поуздано обавештава турски извор из 1598—99. године,²⁵³ свакако је уследило после успешне акције славонског хајдука Луке Сенчевића; он је, наиме, успео да се, заштићен тамом, привуче граду и запали га.²⁵⁴

Распламсавање хајдучије на овом подручју и ситуација у Угарској допринели су, нема сумње, да Турци осјечкој тврђави посвете већу пажњу. Секретар аустријског посланства Прандштетер пише да је Осијек добро утврђен град на обали Драве. Опасан је зидовима, али су већ у прилично трошном стању и поправљени су попут мађарске паланке.²⁵⁵

За Вернера, који ће овуда проћи нешто касније, Осијек је добро утврђена паланка,²⁵⁶ а из службеног описа Осијека — настао је после 1624. године — сазнајемо да тврђава са дравске стране има једну капију. У граду се налази један топ дуг тридесет палаца. Заједно са околином Осијек има око 2.000 људи способних за оружје.²⁵⁷ Нешто касније један хришћански извор спомиње овде три топа без точкова, од којих је један дуг 36 педаља, слабе израде; изгледа да су га израдили Турци.²⁵⁸

Евлија овде налази 1663. године градског заповедника и седам стотина чланова посаде. Град је са три стране окружен реком која се улива нешто ниже у Дунав. „Близу њеног ушћа налази се тро-

²⁴⁹ BBA, TD No 351, 546—52; TD No 486, 157—75.

²⁵⁰ *Historija naroda Jugoslavije* 2, 209.

²⁵¹ Dernschwam, *Tagebuch*, 265—66.

²⁵² Matković, *Putovanja*, Rad 112, 193.

²⁵³ NB, MXT 130, 121a.

²⁵⁴ Mažuran, *Turski Osijek*, 73.

²⁵⁵ Исто, 74.

²⁵⁶ Исто, 75; Matković, *Putovanja*, Rad 130, 178.

²⁵⁷ Mažuran, *Turski Osijek*, 75; Fr. Rački, *Prilozi za geografsko-statištički opis bosanskoga pašaluka*, Starine 14, 1882, 186.

²⁵⁸ Mažuran, *Turski Osijek*, 75; M. Batinić, *Njekoлико priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, Starine 17, 1885, 134.

струка земљом набијена утврда. Цитадела, средњи град и град вањске вароши су такође јако утврђени и чврсти". Средњи град има четвороугаони облик и грађен је, веома тврдо, од црвених цигала. Са свих страна подигнуте су куле и начињени пролази, унаоколо су направљени мазгали за топове. Нема бастиона ни прсобрана, као ни опкопа, будући да је са три стране окружен реком. Са тих страна подигнута је само једна проста једнострука паланка и зид саграђен од дрвета. Ту и тамо направљена су мала врата кроз која се излази до воде. Са остале три стране налазе се јаки бедеми. Са те стране протеже се, од једне капије до друге, дубок, простран и широк опкоп. У опсегу град Осијек има свега три хиљаде корака.

Тврђава има две капије; једна је окренута према југоистоку — са њене унутрашње стране налази се једна велика таблја набијена земљом — а друга према југу, односно према вароши. Са унутрашње стране ове друге капије налази се један велики „шајка топ". Капију стално чува стража, а преко опкопа, који је пред њима, прелази се покретним дрвеним мостовима. Унутар ове тврђаве налази се 400 кућа, приземних и на спрат, од тврдог материјала и покривених шиндром. Број махала је изостао, а богомоља је било шест. Цитадела се налазила на северном углу средњег града на обали реке Драве, на једном ртју. Четвороугаоног је облика и сазидана од цигала. У сваком углу налази се по једна висока кула; завршавају се шиљастим куполама од дасака и пуне су разноврсне мунџије. Унутра се налази само диздарева кућа и складиште мунџије. Преа капијом је Сулејман-ханова џамија.²⁵⁹ Еванђина казивања, када је реч о утврђењима, углавном се слажу с вестима Аустријанца Отендорфа.²⁶⁰ И у путном дневнику секретара аустријског посланства из 1665. читамо да у каштелу — диже се на једном брежуљку крај Драве — стоје три топа положена на стабла. Ту се налазила и једна сахат-кула.²⁶¹ Сат и топ у тврђави помиње и Енглеz доктор Браун.²⁶²

Пред крај прве половине 1687. године, после пада Будима, под Осијеком ће се утаборити велика турска војска. Први напад Аустријанаца је одбијен, али су ускоро Турци, у страху од аустријске војске која је већ опседала суседно Валпово, у паници напустили град. Осијек ће доживети, током исте године, још једну, последњу турску опсаду, која ће се завршити турским повлачењем.

Бизозери казује да је град доста велик, окружен палисадама и опкопом, унутра је набој. Каштел је велик као један мали град, направљен је од доброг зида. Са осам рондела на угловима, унутра је набој са опкопима средње дубине.²⁶³

²⁵⁹ ВК, Yazma, 066, 40.

²⁶⁰ Ottendorff, *Reysebeschreibung*, 94—5.

²⁶¹ Mažuran, *Turski Osijek*, 87.

²⁶² Влад. Поповић, *Путопис д-ра Брауна*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 6, 1933, 350.

²⁶³ Bizozeri, *La lega*, Indice. Бизозери још казује да је за утврђивање Осијека београдски санџак-бег користио материјал од једне цркве и манастира који су срушени. То треба да се догодило 1535. када су Турци заузели Осијек.

ВУКОВАР

Средњовековни угарски краљевски град, од 1526. године у турској власти. За потребе турске војске, која је поменуте године ишла на Угарску, изграђен је преко реке Вуке, која се овде улива у Дунав, дрвени мост. По сведочанству Деришвама, био је дуг око пет стотина корака или више.²⁶⁴ Ради обезбеђења важног прелаза преко реке Вуке, Турци су у вуковарску тврђаву сместили своју посаду. О њој, међутим, имамо поуздане вести тек петнаестак година после успостављања турске власти. Године 1541. забележени су следећи џемати: мустахфиза — 32, тобџија и других — 7, азапа, заједно са њиховим старешинама — 92, и мартолоса — 49.²⁶⁵ Сасвим је вероватно да свим пописом није била обухваћена целокупна посада. На то би указивао наредни попис — настао је нешто касније — који обавештава да су из ове тврђаве упућени у Будим 92 мартолоса и исто толико азапа.²⁶⁶ У најстаријем сачуваном попису сремског санџака, из 1546. године, читамо да је диздар вуковарске тврђаве уживао тимар од 4.000 акчи, хџаја од 1.600; мустахфиза — уживали су тимаре са уобичајеним годишњим приходом од 1.400 акчи — било је свега 28. Тимаре сличне величине имали су тобџије и неџари — њих шест; азапи, свега 12, поседовали су мање тимаре. Уписани су још један хџаја (1.500 акчи) и један калафатчија.²⁶⁷ Реч је, очигледно, о оним војним родовима који су за своју службу уживали тимаре.

У касније насталим пописима посада се не уписује посебно, већ заједно са осталим муслиманским становништвом. Негде у претпоследњој или последњој деценији XVI века забележена су 22 мартолоса, шест пешака (gasil), девет коњаника (sundi), један тобџија и амбарџија; од старешинског кадра: хџаја, четири сербуљка, два серода, два реиса, два аге и сертобџија.²⁶⁸

О изгледу саме тврђаве налазимо нешто вести у списима савременика који су овуда пролазили. К. Рим (1571), Ст. Герлах (1573), Сал. Швајгер (1577) и Бесолт (1584) помињу само градић на брежуљку, Герлаху се учинио лепим.²⁶⁹ И на Лубенау (1587), као и на Вратислава с Митровицу (1591) оставља утисак малог утврђења.²⁷⁰ Нешто каснији Прандштетер посвећује му више простора:

Змак је био пре много година лепа и прилично чврста кућа, како се и сада види, положен на округлом и слободном брегу, као што уокло још и сад има споља јаке зидове и кровове, али изнутра је као друге турске куће, скоро све сасвим опустошено и нечисто, и нема ниједног стана; Турци станују под капијом и иначе у неким кутцима, иако изнутра има прилично много слободног простора.²⁷¹

²⁶⁴ Dernschwam, *Tagebuch*, 265.

²⁶⁵ NB, MXT 567, 113a—18a.

²⁶⁶ NB, MXT 557, 52, 43a.

²⁶⁷ BVA, TD No 245, 44—8.

²⁶⁸ BVA, TD No 673, 43—5.

²⁶⁹ Matković, *Putovanja*, Rad 112, 170; Rad 116, 80; Rad 129, 53.

²⁷⁰ Зиројевић, *Рајнолд Лубенау*, 52; Matković, *Putovanja*, Rad

129, 131.

²⁷¹ Богичевић, *Путовање*, Гласник 4, 305.

По сведочанству описа из треће деценије XVII века, Вуковар је утврђени град, има 150 бораца, тврђаву и артиљеријска оруђа. Ту се налази и ага.²⁷²

Евлија оставља, по обичају, сасвим исцрпан опис:

Градска тврђава лежи на обали ријеке Дунава. На сјеверној страни, на обали ријеке Вуке налази се мала тврђава сазидана од цигли тако чврсто као да ју је градио Шедад. У тој тврђави постоји диздарева кућа, Сулемјан-ханова џамија, складиште муниције и житни магацин. Она има шест даском покривених кула и једну капију која је окренута према западу. Унутар (те капије) налази се Вањска тврђава. У њој има четрдесет до педесет малих војничких соба. У њу не може нико ући под оружјем. На минарету (градске џамије) налази се један сат са звоном. Са унутрашње стране капије налази се једна тамница која подсећа на наклону провалију Гаја.

У тврђави је било неколико шахи топова, а градске куле, бациони и прсобрани били су у добром стању. Посада је била невелика — диздар и педесет војника.²⁷³

За Аустријанца Отендорфа, који ће овуда проћи у исто време, тврђава је добра и јака, са четири куле на угловима (покривене су оловом). Около су се налазили суви јарак и јакс палисаде. У тврђави је био и један сат.²⁷⁴

На Бизозерија Вуковар оставља утисак веома јаке тврђаве, са три велике куле на обали реке Вуке, две миље далеко од Дунава. Преко Вуке налазио се дуг, веома леп мост. Тврђава је напуштена од Турака 1687.²⁷⁵

Буро Сабо овако описује, боље речено претпоставља да је изгледала вуковарска тврђава: хумка пред градом — град се, иначе, налазио на месту где је данас фрањевачки манастир — ограђена је палисадама, од хумке је водио покретни мост преко јарка до улазне куле. Одатле се стизало до узаног дворишта које је са свих страна било окружено зградама за становање. Око целе те грађевине било је градско платно појачано једном полукружном и једном четвороугаоном кулом.²⁷⁶

ВАЛПОВО

Средњовековни угарски град, спомиње се од 1438. године (Castrium Walpo).²⁷⁷ Турци су га освојили после двомесечне опсаде 1543. године.²⁷⁸

Прве турске вести о посади Валпова припадају тек крају шездесетих година XVI века. Забележена су два цемата: мустахфиза —

²⁷² Rački, *Prilozi*, 186; Batinić, *Njekoliko priloga*, 146.

²⁷³ Evlija, *Putopis*, 355.

²⁷⁴ Ottendorff, *Reysebeschreibung*, 95—6.

²⁷⁵ Bizozeri, *La lega*, Indice.

²⁷⁶ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 148.

²⁷⁷ Hcro, 137.

²⁷⁸ Mažuranić, *Turska osvajanja*, 115.

52 (заједно са диздаром, хеџајом, шест сербуљука и једним амбарчијом) и тобџија — 7 (заједно са старешином и хеџајом).²⁷⁹

Пописом, као што се види, нису обухваћени војници-плаћеници, а њих је, нема сумње, било. Међу цивилним становништвом уписана су, у исто време, тројица азапа.²⁸⁰ Ипак, тачан број посадника остаје, на жалост, непознат.

Из следећег пописа — настао је две године касније — сазнајемо још мање. Ту је уписан само онај део посадника — мустахфиза и тобџија — који станују у касабима.²⁸¹

По сведочанству једног хришћанског извештаја из 1577. године, у Валпову је било 70 коњаника и 100 пешака.²⁸²

Двадесетих година XVII века посаду Валпова чине диздар и 40 војника.²⁸³

Знатно више сазнајемо из путописа Евлије Челебије. Град је саграђен од цигала и четвороугаоног је облика, са кулама на угловима покривеним даском. Зидови су му високи педесет аршина.²⁸⁴ Лежи на саставцима реке Карашице и опкопа који је до врха испуњен водом. Мерећи га по опкопу, који је врло широк и дубок, грађа има у опсегу равних пет стотина корака. Градска капија је окренута према југоистоку. Свако вече подиже се покретни дрвени мост. Кроз ову капију улази се у град широким мрачним путем. Поред ове, постоји још један гвоздених капија. У граду се налазе следеће грађевине: џамија султана Сулејмана, куће диздара, његовог хеџаје, имама, мујезина, вратара, затим војна музика, житни магацин и складиште муниције. Осим тога, у кулама се налазе велики шахи топови. Пред овим градом, на другој страни моста, стоје две обурване куле, миниране у време опсаде града.²⁸⁵

За Бизозерија Валпово је мали град, не много јак, опасан двоstrukим јарком.²⁸⁶

Из времена после ослобођења од Турака сачуван је, међутим, и један опширнији опис валповачке тврђаве. Судаћи по обавештењима које он нуди, турска тврђава била је дуга шездесет а широка четрдесет корака, има облик троугла и зидови су јој од цигала. Улаз у град је са истока, а на западној страни налази се једна висока кула. Испод ове куле стајала је некада црква. Осим једног бунара, у дворишту није било никаквих зграда. Опкоп око града био је широк тридесет до четрдесет корака.²⁸⁷

²⁷⁹ BBA, TD No 486, 211.

²⁸⁰ BBA, TD No 650, 336—37.

²⁸¹ BBA, TD No 672, 371—72.

²⁸² Lopašić, *Spomenici* 1, 44.

²⁸³ J. Bösendorfer, *Crnice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910, 321.

²⁸⁴ Грађевински аршин износи 75,77 cm.

²⁸⁵ Evlija, *Putopis*, 484.

²⁸⁶ Bizozeri, *La lega*, Indice.

²⁸⁷ R. Horvat, *Valpovština u turskoj dobi*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arhiva 14, 1912, 254

ВИРОВИТИЦА²⁸⁸

Средњовековни угарски град, добија слободу 1243. године.²⁸⁹ После краткотрајне опсаде Турци су га заузели 1552. године.

Нови господари посветили су овом важном упоришту одговарајућу пажњу. По заповести Улама-паше, освајача Вировитице, очишћен је градски јарак, а изврстан контингент војника остављен је као посада. Године 1554. овде је било 700 војника, 1577 — 300 коњаника и исто толико пешака, а 1586 — 560 улуфеша (мустах-физа, азапи, фариси, тобџије, мартолоси).

За време дугог рата, као и после житворошког мира 1606. године читав овај крај страдаће од провала и четовања. Погранични ратови и четовања наставиће се и даље, до краја турске владавине у Славонији и сигурно је да у тим акцијама учешће Вировитице, као важног пограничног утврђења, није било искључено.

Располажемо и са неколико конкретних сведочанстава о овом граду у XVII веку. У млетачко-далматинском попису босанског пашалука из 1620. читамо да је Вировитица чврсти град, окружен зидовима, с једном утврдом на којој је знатна артиљерија. Град и утврда могу имати око 300 кућа и око 400 људи способних за оружје. У њој увек станују бројне аге. Исте податке доноси и попис из пера Атанасија Георгијевића, настао шест година касније. Град је четвороугаоног облика — записаће четрдесетак година касније турски путник Евлија Челебија — а обзидан је шарамновима и бедемима. У унутрашњости града налазе се капетан²⁹⁰ и градска посада са око стотину њихових кућа. Ту се, затим, налазе складиште муниције и шахи топови. У граду се налази и мала џамија.

После турског пораза под зидинама Беча међу првим ослобођеним местима била је и Вировитица. Освојена је јула 1684. године. Град је у то време био прилично добро утврђен, опкољен дубоким јарком испуњеним водом. Преко јарка водно је мост на којем су била три торња. У моменту освајања посада Вировитице бројала је пет стотина људи.

Бизозери ће записати да је град најобичнија паланка и његово највеће утврђење је двострука вода која га опасује и прави велико блато.²⁹¹ Слично сведочанство оставила је и аустријска комисија у опису из 1698. године. Вировитица није имала ни тврђаве ни каштела, каже се ту, већ је представљала утврђење опасно јарком испуњеним водом, док је изнад улазних врата била зидана кула.²⁹²

²⁸⁸ Податке о овом граду преузели смо из рада I. Mažurana, *Virovitica pod Turcima*, Osječki zbornik 5, 1956, 121—32 i A. Handžića, *Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, Godišnjak BiH 13, 1963, 330, 336.

²⁸⁹ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 129.

²⁹⁰ И ми бисмо се сложили са преводиоцем Евлије X. Шабановићем да је ту реч о дизаару.

²⁹¹ Bizozeri, *La lega*, Indice.

²⁹² I. Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek 1966, 61.

ПОЖЕГА

Средњовековни град, први пут је забележен 1227. године.²⁹³ Турци су га освојили јануара 1537. године.²⁹⁴ Ту ће стално бити званично седиште истоименог саниака.

Убрзо после освајања Будима Турци ће у новоосвојени град упутити из Пожеге укупно 106 бешлија.²⁹⁵ Године 1552—53. у тврђави се први пут помиње и џамија,²⁹⁶ која се сигурно ту налазила и раније.

Хришћански попис из 1577. године бележи у Пожеги 300 коњаника и 50 пешака (он, као што је познато, обухвата само војничке-плаћенике).²⁹⁷ У *Историји народа Југославије* наводи се да је број посадика износио 1.000, док А. Ханџић, ослањајући се искључиво на турске званичне пописе, утврђује да је 1569. године овде било најмање 183 војника — реч је о тимарлијама: мустахфизима, азапима и тобџијама — а 1586. целокупна посада могла је бројати од 270 до 300 војника (пored наведених родова јављају се и — фариси).²⁹⁸

Два пописа из треће деценије XVII века бележе овде више од хиљаду војника. Сама тврђава, изграђена у граду, имала је два или три артиљеријска оруђа.²⁹⁹

Евлија ће само записати да је град шестоугаоног облика са опкопом унаоколо. Помиње још капетана града, сердара, тобџију и чебеџију.³⁰⁰

Бизозери казује да је тврђава — налазила се у средини вароши — веома јака. Остављена је од Турака и освојена 1686. године.³⁰¹ У 1690. години, међутим, овде треба да је било две стотине турских војника.³⁰²

ЦЕРНИК

Град је настао негде пред турску инвазију, у турске руке пашће 1536. године.³⁰³

Хришћански попис турских посада у Славонији, из 1577. године, бележи овде 80 коњаника и 20 пешака.³⁰⁴ У *Историји народа Југославије* наводи се број од 600 људи, а 1586. године уписано је 30 мустахфиза.³⁰⁵

²⁹³ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 120.

²⁹⁴ Mažuran, *Turska osvajanja*, 103. По сведочанству знатно каснијег Евлије Челебије, врховни командант Ферхат-паша поправио је и уредио град, снабдевши га свим ратним потребама. Evljija, *Putopis*, 236.

²⁹⁵ NB, MXT 557, 9, 22.

²⁹⁶ BK, Yazma, 066, Mukata Defteri, 48. Не знамо да ли је то Евлијина Шерклат памџа. Evljija, *Putopis*, 237, нап. 74.

²⁹⁷ Lopašić, *Spomenici* 1, 45.

²⁹⁸ *Historija naroda Jugoslavije* 2, 209; Handžić, *Prilog istoriji*, 330, 332, 336.

²⁹⁹ Rački, *Prilozi*, 186; Batinić, *Njeko li ko prilozi*, 146.

³⁰⁰ Evljija, *Putopis*, 237. Као и раније, и овде је реч о дизаару.

³⁰¹ Bizozeri, *La lega*, Indice.

³⁰² R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII vek*, Starine 30, 1902, 99.

³⁰³ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 119—22; Mažuran, *Turska osvajanja*, 99.

³⁰⁴ Lopašić, *Spomenici* 1, 45.

³⁰⁵ *Historija naroda Jugoslavije* 2, 209; Handžić, *Prilog istoriji*, 329, 335.

Два описа из двадесетих година XVII века помињу овде тврђаву с кулама, три артиљеријска оруђа и неколико топова, као и око 700 људи способних за оружје. Варош је била опасана зидинама.³⁰⁶

У време проласка Евлије Челебије посаду града чине капетан, односно дыздар и две стотине војника. Сам град — лежао је на једном ниском брду — био је саграђен у облику четвороуганика и од тврдог материјала. За градске бедеме и капију каже да нису тако чврсти. Град је био снабдевен довољним контингентом муниције, а од грађевина ту су се налазили: житни амбар, бегов двор, дыздарова кућа и мала џамија посвећена султану Сулејману. Преко опкопа, који је окруживао град, прелазило се дрвеним висећим мостом.³⁰⁷

Тврђаву су Турци оставили 1687. године, а разорена је 1688.³⁰⁸ Две године касније, међутим, у Цернику треба да је било 160 турских војника.³⁰⁹

БАРАЊАВАР, БРЊЕВАР³¹⁰

Средњовековни утврђени град. Дерншвам казује да је био порушен,³¹¹ што је сасвим вероватно, јер се из каснијих извора види да су Турци овде изградили паланку. Време њене изградње није познато; прве сачуване вести припадају крају седме деценије XVI века; тада је џемат мустахфиза — вероватно је било и других родова војске — бројао 20, односно 18 људи.³¹² У коликој је мери ово подручје било угрожено нападима сваке врсте најречитије сведочи податак да се пред сам крај XVI века (1599) број мустахфиза попео на 183, тобџија је 1600. године било четири, а азапа — 82.³¹³

У време проласка Евлије број посадника, заједно са дыздаром, износио је 81. За само утврђење каже да је дрвена паланка у добром стању. Ту је још било 20 шахи топова окренутих према западу. У тврђави се налазило 50 даском покривених кућа, једна џамија, складиште муниције и житни амбар. У утврђење се улазило кроз дрвену капију, а около је био опкоп.³¹⁴ Цивилно насеље, које се развијало уз утврђење, назива се у првим турским пописима селом. Осамдесетих година Барањавар има статус вароши.

Хаџи Калфа казује да су овдашњу паланку били запалили разбојници, па је поново изграђена.³¹⁵ По сведочанству Аустријанца Отендорфа, цивилно насеље — назива га великим селом или тргом — било је опасно оградом и сувим опкопом. На том простору била је смештена и паланка. Ту су становали многи хришћани Срби, като-

³⁰⁶ Раčki, *Prilozi*, 185; Batinić, *Njekoliko priloga*, 145.

³⁰⁷ Evlija, *Putopis*, 230.

³⁰⁸ Lopašić, *Slavonski spomenici*, 80—1.

³⁰⁹ Исто, 99.

³¹⁰ Данас село Брањин Врх.

³¹¹ Dernschwam, *Tagebuch*, 268.

³¹² NB, MXT 642, 240a—41; MXT 617, 17a; MXT 556, 13; MXT 555, 13.

³¹³ NB, MXT 638, 10a; MXT 635, 32a.

³¹⁴ Evlija, *Putopis*, 370.

³¹⁵ NB, MXT 389, 97.

лици и цвинглијанци. Насеље је имало две капије. Код прве се налазио велики, леп хан и један добар бунар. На реци, која је протицала недалеко одатле, везир је био изградио два нова моста.³¹⁶

СЛАТИНА

Средњовековни град, забележен је први пут 1460. године.³¹⁷ Турци су га, изгледа, запалили пошто је био напуштен, 1543. године.³¹⁸

По сведочанству хришћанског пописа из 1577. године, Слатина је имала 70 коњаника и 80 пешака (реч је о плаћеницима), а 1586 — 200 улуфеџија (мустахфиза, азапа, фариси, тобџије, мартолози).³¹⁹

Из два описа босанског пашалука, из двадесетих година XVII века, сазнајемо да Слатина може дати око 70 бораца, а ту су се налазиле и аге. Тврђава је имала неколико артиљеријских оруђа. И само место било је утврђено зидинама.³²⁰ По сведочанству званичне комисије из 1698. године, Слатина је била утврђена палисадима и опкопом, а саграђена попут дрвеног каштела.³²¹

Од овог града нису остали никакви трагови.

БРОД

Средњовековни град, припадао је и деспоту Стевану Бериславићу. Турци су га освојили 1536. године и ту сместили посаду од 1.500 војника, односно по 500 бешлија, азапа и мартолоза.³²² Пописи из треће деценије XVII века бележе овде 80 кућа и исто толико војника.³²³

Евлија налази дыздара и три стотине војника. О самој тврђави не казује ништа, изузев што набраја зграде које су се у њој налазиле (даском покривене куће, амбари, складишта муниције и џамија, ранија црква, посвећена султану Сулејману).³²⁴

Године 1690. овде треба да је било 400 турских војника.³²⁵

На основу сачуваног плана из 1700. може се закључити да је тврђава имала облик четвороугла, на два угла имала је округле куле, а на западном углу лежао је мали бастион. Утврђење је лежало пред острвцем у Сави и било је опасно опкопом. И само цивилно насеље Брод било је, осим оне стране према Сави, утврђено зидом.³²⁶

³¹⁶ Ottendorff, *Reysebeschreibung*, 92—3.

³¹⁷ Bösendorfer, *Crtice*, 92.

³¹⁸ Mažuran, *Turska osvajanja*, 116.

³¹⁹ Lopašić, *Spomenici* 1, 45; Handžić, *Prilog istoriji*, 330, 336.

³²⁰ Rački, *Prilozi*, 186; Batinić, *Njekoliko priloga*, 146.

³²¹ Mažuran, *Popis*, 79.

³²² Исто, *Turska osvajanja*, 97.

³²³ Rački, *Prilozi*, 186; Batinić, *Njekoliko priloga*, 146.

³²⁴ Evlija, *Putopis*, 239.

³²⁵ Lopašić, *Slavonski spomenici*, 99.

³²⁶ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 126.

ГОРЈАН

Castrum Gora забележен је 1408. године.³²⁷ Турци су га освојили 1536.³²⁸ Овде су, следеће године, Турци хаметнице поразили Качијанерове трупе. После пада Будима, 1541. године, они су у новоосвојени град послали и 289 бешлија из тврђаве Горјан.³²⁹

То би била и једина нама доступна вест о турској посади у овом граду.

У попису из 1702. године наводи се да је ту од старине био град, али је сада сасвим разорен.³³⁰

КРАЉЕВА ВЕЛИКА ИЛИ ВЕЛИКА

У XV веку то је краљевски посед. Турци је освајају, чини се издајом, 1544. године.³³¹

Из хришћанског пописа насталог 1577. године види се да у Великој постоје значајне војне снаге — 57 коњаника и 90 пешака,³³² што је и разумљиво с обзиром на стратешки значај ове тврђаве.

Званични турски попис из 1586. године бележи 170 плаћеника (мустахфизи, азапи, фариси, тобџије),³³³ потврђивао би ове наводе.

У пописима из треће деценије XVII века читамо да Краљева Велика има тврђаву са неколико артиљеријских оруђа, ту се налазе разне аге и војници, око 200 људи, град — мисли се на цивилни део насеља — је са доста обимним зидом. Унутар и изван зида налази се 200 кућа.³³⁴

У време проласка Евлије Челебије посаду је сачињавало три стотине војника. За тврђаву каже да је руиниран старински град петоугаоног облика. У унутрашњости тврђаве налазе се даском покривене војничке куће, амбари, складшта мунџије и једна цамија.³³⁵

Бизозери ће забележити да је напуштена.³³⁶

На основу сачуваних остатака може се закључити да је градић мален, тачније, овећа главна кула која је била подељена у три дела. Приступ до ње — лежала је на кљуну каменитог брега — тежак је и данас.³³⁷

БИЈЕЛА СТИЈЕНА

Овај средњовековни град Турци ће освојити 1543. године.³³⁸

У пописима из треће деценије XVII века за Билу Стину је забележено да има једну малу тврђаву са два топа. Ту живе и двојица или тројица ага. И цивилни део насеља опасан је зидинама.³³⁹

Град је саграђен од тврдог материјала, казује Евлија, и има облик четвороугаоника. Од грађевина ту се налазе једна цамија и амбар. Посаду града чине диздар и 170 војника.³⁴⁰

Године 1688. разорили су је Аустријанци,³⁴¹ а у извештају из 1690. године наводи се да број турских војника у Бијелој Стијени износи 100.³⁴²

Данас је град сасвим разваљен и једва се виде трагови трију полукружних кула.³⁴³

ПАКРАЦ

Средњовсковини град, најзначајнији на овом подручју. Напуштен је 1543, а следеће године запосели су га Турци.³⁴⁴ У њему ће касније бити седиште истоименог санџака.

Попис хришћанског порекла из 1577. године бележи овде 60 коњаника и 80 пешака, а турски званични попис из 1586. 260 плаћеника (мустахфизи, азапи и фариси).³⁴⁵

У време проласка Евлије Челебије посаду Пакраца чинили су диздар и шест стотина војника. За тврђаву каже да је од тврдог материјала и четвороугаоног облика (у питању је, међутим, био неправилни петоугаоник). Око града је опкоп сазидан од камена шкрињаца, а преко њега прелази се виселим мостом. У унутрашњости тврђаве налазе се сиротињске куће покривене даском, више цамија, две текije, шест основних школа, два хана, један хамам и три медресе.³⁴⁶

Године 1690. у Пакрацу треба да је било 300 посадника.³⁴⁷ Следеће године град се предао Аустријанцима. Том приликом заробљено је 150 Турака и заплењено 40 коња и шест топова.

На основу једне мапе из 1864. године може се закључити да је град био опасан чврстим зидом са округлим кулама на угловима.³⁴⁸

³²⁷ Исто, 138—39.

³²⁸ Mažuran, *Turska osvajanja*, 98.

³²⁹ NB, MXT 557, 12a—18a, 22.

³³⁰ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 139.

³³¹ Bösendorfer, *Crtice*, 82—3; Mažuran, *Turska osvajanja*, 116—117.

³³² Lopašić, *Spomenici* 1, 45.

³³³ Handžić, *Prilog istoriji*, 330, 335.

³³⁴ Rački, *Prilozi*, 186; Batinić, *Njekoliko priloga*, 146.

³³⁵ Evlija, *Putopis*, 231.

³³⁶ Bizozeri, *La lega*, Indice.

³³⁷ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 119.

³³⁸ Mažuran, *Turska osvajanja*, 115.

³³⁹ Rački, *Prilozi*, 185; Batinić, *Njekoliko priloga*, 145.

³⁴⁰ Evlija, *Putopis*, 232.

³⁴¹ Lopašić, *Slavonski spomenici*, 80.

³⁴² Исто, 99.

³⁴³ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 116.

³⁴⁴ Mažuran, *Turska osvajanja*, 116—17.

³⁴⁵ Lopašić, *Spomenici* 1, 45; Handžić, *Prilog istoriji*, 329, 335.

³⁴⁶ Evlija, *Putopis*, 232—33.

³⁴⁷ Lopašić, *Slavonski spomenici*, 99.

³⁴⁸ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 115.

СИРАЧ

Средњовековно утврђење. Турци су га освојили 1543. године.³⁴⁹

Прва сачувана вест о турској посади је из 1577. године. Тада су је чинили 17 коњаника и 58 пешака, а 1586 — 80 (мустахфизи, азапи и фариси).³⁵⁰

Познати описи из треће деценије XVII века обавештавају да је Сирач ограђен зидом и да има око 300 бораца,³⁵¹ али ништа не казују о његовом утврђењу.

По сведочанству Евлије Челебије, овај тврди град — у облику четвороугаоника — има шарампов и опкоп који се прелази дрвеним мостом. У унутрашњости тврђаве налазе се следеће грађевине: стотину даском покривених кућа, складиште муниције и мала џамија. Има и много башти. Град је снабдевен и са неколико шахи топова.³⁵² О посади не казује ништа.

Године 1690. овде треба да је било стотину турских војника.³⁵³

СТУПЧАНИЦА

Овај значајни угарски средњовековни град Турци ће заузети 1543. године.³⁵⁴

Попис, настао 1577. године, бележи овде само 30 пешака.³⁵⁵

У време проласка Евлије Челебије посаду града чине диздар и две стотине војника. Сам град је четвороугаоног облика а сазидан је од камена. Иначе је доста мали. Од грађевина ту се налазе: куће посадика, складишта муниције, неколико шахи топова и једна џамија. Пред капијом је мост.³⁵⁶

О граду доста казују и сачувани остаци. Главна кула висока је 18, а широка седам метара.³⁵⁷

КАПТОЛ

Град је припадао каптолу пожешком — отуда и његово име — а саграђен је негде пред турску инвазију.³⁵⁸ Турци су га освојили почетком 1537. године.³⁵⁹

Негде после пада Будима Турци ће из ове тврђаве упутити у новоосвојени град 50 бешлија.³⁶⁰

³⁴⁹ Mažuran, *Turska osvajanja*, 115.

³⁵⁰ Lopašić, *Spomenici* 1, 45; Handžić, *Prilog istoriji*, 329, 335.

³⁵¹ Rački, *Prilozi*, 185; Batinić, *Njekoлико priloga*, 145.

³⁵² Evlija, *Putopis*, 233.

³⁵³ Lopašić, *Slavonski spomenici*, 99.

³⁵⁴ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 109—110; Mažuran, *Turska osvajanja*, 115.

³⁵⁵ Lopašić, *Spomenici* 1, 45.

³⁵⁶ Evlija, *Putopis*, 234.

³⁵⁷ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 109.

³⁵⁸ Исто, 119.

³⁵⁹ Mažuran, *Turska osvajanja*, 103.

³⁶⁰ NB, MXT 557, 19a—21a, 22.

У познатом опису босанског пашалука из 1620. године Каптол се не помиње, а не помињу га ни А. Георгијевић ни Евлија Челебија, што би могло значити да је био од мање важности, односно да није имао посаду.

На основу данашњих остатака може се реконструисати, доста добро, изглед овог града. Био је опасан дубоким опкопом, а улазило се, пошто би се прешао покретни мост, кроз четвороугаону кулу. Углови су појачани округлим кулама.³⁶¹

ДОБРА КУБА

Град се први пут помиње 1335. године.³⁶² Турци су га освојили 1543.³⁶³

Попис турских посада у Славонији, из 1577. године, бележи овде 30 пешака, а 1586. треба да је било 50 улүфеџија (мустахфизи, фариси, тобџије).³⁶⁴

За Евлију Челебију то је диван град саграђен у облику бадема и од тврдог материјала, а опасан је шарамповом. Будући да је град лежао на путу, имао је значајну посаду — диздара и стотину војника.³⁶⁵

На основу данашњих остатака може се реконструисати изглед града. Улаз је бранила кула и одатле је почињао зид око целе грађевине. Главна кула налазила се на литици. Овај мали град имао је и доста тесно двориште.³⁶⁶

ОРАХОВИЦА

Средњовековни угарски град, први пут се помиње 1357. године. Турци су га освојили почетком 1542. године.³⁶⁷

Попис из 1577. године бележи овде 50 пешака.³⁶⁸

Два званична описа из Авадесетих година XVII века помињу овде тврђаву са неколико малих артиљеријских оруђа и 700 бораца. И цивилни део насеља био је ограђен зидинама.³⁶⁹

У време проласка Евлије Челебије чини се да није имао већи значај.³⁷⁰

Године 1685. Турци су код овог града разбијени, а две године касније освајају га Аустријанци.³⁷¹

³⁶¹ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 119.

³⁶² Исто, 110.

³⁶³ Mažuran, *Turska osvajanja*, 115.

³⁶⁴ Lopašić, *Spomenici* 1, 45; Handžić, *Prilog istoriji*, 329, 335.

³⁶⁵ Evlija, *Putopis*, 234.

³⁶⁶ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 110—11.

³⁶⁷ Mažuran, *Turska osvajanja*, 114.

³⁶⁸ Lopašić, *Spomenici* 1, 45.

³⁶⁹ Rački, *Prilozi*, 186; Batinić, *Njekoлико priloga*, 146.

³⁷⁰ Казује само да је град леп. Evlija, *Putopis*, 237.

³⁷¹ Детаљније о изгледу града: Szabo, *Sredovječni gradovi*, 135.

БАКОВО

Castrum Diako забележен је 1406. године, био је у власти босанског бискупа.³⁷² Турци су га освојили 1536. године.³⁷³

О турској посади у Бакову током XVI века готово да не знамо ништа. После освајања Будима из Бакова се упућују, у неколико наврата, бешлије, свега 99.³⁷⁴

Око године 1624. овде треба да је било 80 војника.³⁷⁵

Евлија је детаљнији. Тврђава је у облику петоугаоника, сазидана је од цигала, а ограђена набијеним дрвеним шарамповом и подзидана подзидом као што се подзиђује обала. Има само једну капију. Градски опкоп је сасвим неприступачан.³⁷⁶

МОСЛАВИНА

Средњовековни град, први пут се помиње 1316. године.³⁷⁷ Турци су га освојили 1543.³⁷⁸

Попис из 1577. године бележи овде 30 коњаника и 60 пешака, а 1596. укупно је било 140 плаћеника.³⁷⁹

Евлија нам казује да је то чврста грађевина — од тврдог је материјала и подзидана набијеним подзидом — има облик продуженог четвороугаоника. Посаду чине капетан, „градски јунаци” и окретни пандури. У унутрашњости тврђаве налазе се куће, једна џамија и амбар, све покривено даском. Кроз опкоп тече река Драва, а око њега нанизани су шарампов-диреци.³⁸⁰

ВОЋИН

Средњовековни град, помиње се од почетка XV века.³⁸¹ Турци су га освојили 1543. године.³⁸²

Попис хришћанског порекла из 1577. године бележи овде 30 коњаника и 60 пешака, а 1586. треба да је било укупно 210 плаћеника.³⁸³

По сведочанству двају описа из двадесетих година XVII века, Воћин је био утврђен слично граду Слатини, имао је око 70 бораца и неколико артиљеријских оруђа. Ту су се налазиле и аге.³⁸⁴

³⁷² Bösendorfer, *Crtice*, 162.

³⁷³ Mažuran, *Turska osvajanja*, 98—9.

³⁷⁴ NB, MXT 557, 9, 10a, 22.

³⁷⁵ Rački, *Prilozi*, 186.

³⁷⁶ Evljija, *Putopis*, 238.

³⁷⁷ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 107—108.

³⁷⁸ Mažuran, *Turska osvajanja*, 116.

³⁷⁹ Lopašić, *Spomenici* 1, 45; Handžić, *Prilog istoriji*, 330, 335.

³⁸⁰ Evljija, *Putopis*, 235.

³⁸¹ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 132.

³⁸² Mažuran, *Turska osvajanja*, 115.

³⁸³ Lopašić, *Spomenici* 1, 45; Handžić, *Prilog istoriji*, 330, 336.

³⁸⁴ Rački, *Prilozi*, 186; Batinić, *Njokoliko priloga*, 146.

Из Евлијиног казивања сазнајемо да је то висок град зидан од камена. Посаду су чинили диздар и педесет војника. Било је ту и неколико малих шахи топова.³⁸⁵

Овде се, септембра 1686. године, била љута битка. Када су га Турци коначно напустили, од тврђаве је било остало само нешто унутрашњих зидова. Један комад зида сачувао се до данас, био је од камена и цигле.³⁸⁶

ДАРАА

Ово утврђење — типа паланке — подигнуто је с циљем да чува осјечки мост. Најраније нама доступне вести о постојању утврђења у Дарди потичу с почетка XVII века.³⁸⁷

Евлија нам казује да је мала, четвороугаоног облика и од дрвета. Има једну дрвену капију која је окренута према западу. Иначе, снабдевена је кулама, бастионима и мушницом. Посаду сачињавају диздар и 80 војника. Од грађевина у тврђави су се налазили једна џамија, амбар и око педесет даском покривених кућа.³⁸⁸

ДАЉ

Пред сам крај XVI века помиње се овде паланка.³⁸⁹

Наредне вести о овом насељу потичу из пера турског путника Евлије Челебије. По његовом сведочанству, паланка Даљ имала је четвороугаони облик, а њену посаду сачињавали су диздар и око педесет војника. Унутар тврђаве налазиле су се следеће грађевине: џамија, месџид, хамам, хан, око педесет дућана и око осамдесет даском покривених кућа. Читав град био је окружен виноградима и баштама.³⁹⁰

ЗДЕНЦИ

Овај средњовековни град Турци су освојили 1544. године.³⁹¹ Остаће активан за све време њихове владавине. Прва сачувана вест о посади је из 1568. Тада је из зворничког града премештено у Зденце 25 мустахфиза. Они се ту могу пратити све до бечког рата, када је овај град порушен.³⁹² Познати хришћански попис из 1577. бележи у Зденцима 10 коњаника и 99 пешака,³⁹³ а турски званични попис из 1586 — 120 плаћеника (мустахфизи, азапи, тобџије и мартолоси).³⁹⁴

³⁸⁵ Evljija, *Putopis*, 234—35.

³⁸⁶ Szabo, *Sredovječni gradovi*, 132—33.

³⁸⁷ Ст. Михаљчић, *Барања од најстаријих времена до данас*, Нови

Саа, 228.

³⁸⁸ Evljija, *Putopis*, 369—70.

³⁸⁹ NB, MXT 130.

³⁹⁰ Evljija, *Putopis*, 503—504, 519.

³⁹¹ Mažuran, *Turska osvajanja*, 116—18.

³⁹² Handžić, *Prilog istoriji*, 33.

³⁹³ Lopašić, *Spomenici* 1, 45.

³⁹⁴ Исто, 330, 335.